

Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák

Szerk. Antal Attila, Földes György,
Kiss Viktor. *Napvilág, Bp., 2019., 418
old., 2400 Ft*

Száműzöttből az elmúlt évtizedek leforgása alatt Karl Marx befolyásos influenzerré lépett elő, az életművéhez való viszony pedig gyökeresen átalakult mind a hazai, mind a nemzetközi szellemi életben – derül ki a születésének 200. évfordulójára megjelent kötet szerkesztői előszavából, mely a XXI. századi Marx-reneszánsz hangzatos leírását adja: „Az elmúlt évtizedekben a tudományos szférában, a különféle politikai mozgalmak gyakorlatában, az új kérdésekre válaszokat kereső aktivisták tevékenységében, a fennállóval kritikus új nemzedékek szimbolikus valóságában szívósan és mozgósító hatással van jelen Marx örökségének megannyi mozzanata. Marx a kapitalizmus könyörtelen kritikusaként, a nagy felszabadítóként, a hatalmasok megalkuvást nem tűrő ellenfeleként, a szabad szellem és nonkonform életforma jelképeként, a rebellis értelmiség prototípusaként, a globalizáció, a fogyasztói társadalom és megannyi radikális elmélet ősforrásaként tér vissza.” (10–11. old.)

A szerkesztők nem állnak elő újszerű narratívával, amikor külső okokra vezetik vissza a folyamatot, amely harminc évvel ezelőtt kiszorította Marxot a tudományos életből és a nyilvánosságból. A „létező szocializmus” bukásának következményeiről beszélnek, a volt szovjet érdekszférába tartozó államokban 1989 után erősödő liberális és jobboldali befolyásról, az elitszoportok vezette antikommunista és Marx-ellenes démonizáló hadjáratról, amelynek célja a baloldal sarokba szorítása volt eszmei és politikai téren egyaránt. Narratívájuk nélkülözi az önreflexiót, a baloldal korabeli válságára adott magyarázatuk nem számol azzal, hogy a liberális és a jobboldali antikommunizmus offenzíváján túl a szovjet múltat

megöröklő baloldalnak milyen belső válsággal kellett megbirkóznia ahhoz, hogy kitarthasson Marx mellett.

Kétségtelen, hogy az 1990-es évek elején a „létező szocializmus” bukásával a baloldalt súlyos veszteség érte. Nem csak azoknak fájt a kudarca, akik még a 24. órában is bíztak a szovjet modell sikerében, mert ez a keserű tapasztalat általános rezignációt váltott ki még az államszocializmussal nem rokonszenvező, annak bűneit elítélő, józan gondolkodású és Marx hagyatékáról lemondani nem akaró baloldaliakból is. Korábban is sokat rontott eszméik hitelén a szovjet rendszer, csődjé pedig azt sugallta, nem érdemes radikálisan más, a kapitalizmus igazságtalanságait felszámoló baloldali alternatívában gondolkodni, ha az, mint a történelem bebizonyította, csak az emberi jogokat sárba tipró önkény útján lehetséges, ráadásul gazdaságilag észszerűtlen, pazarló, a termelékenység és az életminőség terén borzalmas következményekkel jár, s így sorsa hosszú távon csak a bukás lehet.

Emellett túlzás nélkül állítható, hogy a baloldali világnézettől elválaszthatatlan gondolkodók és a legfontosabb marxi fogalmak az elidegenedéstől az osztályharcon át egészen a szocializmusig sorra veszítették el hitelességüket, üresedtek ki, váltak használhatatlanná. S hogyha mindez nem volna elég, a kapitalizmus meghaladására tett erőfeszítések hiábavalóságának, a marxi tételeken alapuló baloldali teorémák és az empirikus valóság közti orvosolhatatlan feszültségnek a belátásából fakadó szellemi levertséget a baloldal korabeli politikai gyengesége még elviselhetlenebbé tette. Elbizonytalanodás, hitelvesztés, számvetés, önelemzésbe forduló megbánás és vezeklés: a Marx életművével, gondolataival és értékeivel azonosuló baloldalnak a liberális és a jobboldali antikommunizmus mellett saját kísérteteivel is szembe kellett néznie.

Akár volt szembenézés, akár nem, a marxi életművet és örökséget vállaló baloldal helyzete 30 évvel később, ha politikai támogatottságában nem is, de abban a tekintetben reménykeltőbb, hogy a 2008-as globális hitelpiaci válság nyomán felélénkült

az érdeklődés a kapitalizmus rendszerhibáira és igazságtalanságaira rávilágító baloldali-kritikai társadalomelmélet iránt, így „értelmezések”, „irányzatok” és „iskolák” szűrőjén keresztül Marx iránt is. Így látják az ambiciózus és széles olvasóközönséget megcélzó kötet szerkesztői. Válogatásukkal nyitni kívánnak a szaktudományokon túlra, a „világ dolgai iránt” érdeklődők és a „terepen dolgozó” aktivisták felé – noha erősen kérdéses, hogy ez az olvasóközönség tud-e bármi hasznosat meríteni abból a „velünk élő” Marxból, akit a különféle, de meghatározóan társadalomtudományi diszciplínákat művelő szerzők írásaiból megismerhet.

A 21 szerző között vannak szociológusok, politológusok, filozófusok, történészek, jogászok és közgazdászok, illetve Erős Ferenc személyében egy szociálpszichológus is. Marx időtállósága, ha tetszik, kortalansága mellett szól, hogy a szerzők több generációból verbuválódtak. A rendszerváltást követően felnőtt korosztály tagjai vannak többségben, hárman pedig – Kapelner Zsolt, Merényi M. Miklós és Soós Kinga – már a rendszerváltás után születtek. Ebből akár arra is lehetne következtetni, hogy Marx a rendszerváltás után születettek számára Magyarországon még nem nagy „ügy”. Az a lehetőség, hogy Marxot ez a korosztály minden személyes tapasztalat vagy indoktrináció nélkül értelmezze és értékelje, még várat magára, miközben vonzó alternatívának tartja a szocializmust, és Marx munkái is népszerűek az ezredfordulós generációban. Példának okáért az Egyesült Államokban, ahol az *Economist*től kezdve a *Business Insider*en át a *New York Times*ig rendszeresen látnak napvilágot a *millennial socialism* – és vele szoros kötelékben Bernie Sanders „demokratikus szocializmusa” – jelenségével foglalkozó cikkeket, mert ez az alternatíva immár a demokráta és republikánus *establishment* köreiben egyre komolyabban veendő kihívás.

Nem lehet általános, minden tanulmányra érvényes kijelentéseket tenni a kötetéről. Sokszínűsége a válogatás mindhárom részében érvényesül. Nincs kitüntetett Marx-interpretáció, melyhez a tanulmányok

terminológiája és nyelvezete igazodna, a kaleidoszkópszerű marxizálások nem állnak össze egységes társadalomelméleti analizissé, kritikai elméletté vagy nagy narratívává. Abban viszont folytatják a marxi és a marxista hagyományokat, hogy nem a jelen megváltoztatásának stratégiái állnak a középpontban, csak kevés szerző jut el a progresszív baloldali politikai cselekvésnek legalább a gondolatáig, beérik intellektuális stratégiák kijelölésével. Mindez akár azt a benyomást is keltheti, hogy Marxsszal meg lehet ugyan érteni, de megoldani nem lehet a korunk válságtudatát mélyítő problémákat, a klímahelyzetet, a növekvő egyenlőtlenségeket, a hagyományosan baloldali elkötelezettségű és a legkiszolgáltatottabb társadalmi rétegek körében is egyre népszerűbb fasisztoid politikai formációk erősödését stb.

A kötet első szerkezeti egységének írásai alapfogalmakat, elméleteket, paradigmákat ismertetnek. Huszár Ákos a marxi kritikai hagyomány, elsősorban a társadalomtudományokból kikopott osztályelmélet kiterjesztésének vagy továbbvitelének esélyeit vizsgálja Nancy Fraser és Axel Honneth elismeréseméletének bevonásával. Scheiring Gábor a marxi kritikai gazdaságtan elemzésére támaszkodva, a demokratikus állam és berendezkedés napjainkban érzékelhető válságát érintve jut el a progresszív politikai cselekvés kérdéséhez, amelyet Antonio Gramsci hangján fogalmaz meg: „hogyan építhető az elnyomott, szubaltern osztályok, a munkásosztály, illetve a globalizált késő kapitalizmusban a prekariátus ellenhegemóniája?” (47. old.). A válaszhoz a kötet egyik legidősebb írása visz közelebb, Böcskei Balázs tanulmánya Gramsci marxizmusáról, aktualitásáról és hegemóniakonceptiójáról. Böcskei egyszerűsítve a „neoliberalizmus”, a „neoliberalis gyakorlatok” gyűjtőneve alá sorolja a globális politikai válság nyomán megerősödő idegengyűlölő, rasszista és fasisztoid neonacionalizmust – elsősorban Donald Trumpra és a Brexitre összpontosít. Provokatív tételekben a neoliberalizmus hegemón „elitstratégiájának” bélyegzi a „tényeken túli politikát” (*post-truth politics*)

mint magyarázóelvet és narratívát, melynek funkciója, hogy kizárólag a neoliberális konszenzuson belüli „tényeknek” adjon helyet. A pluralizmus nevében és Gramscihoz fordulva kritikai diskurzusra szólít fel, a politikát nem a tények világaként, hanem az „igazságkonceptiók ütközésének” terepeként határozza meg, és egy új, baloldali ellenhegemónia kialakításában látja az alternatívát, amelyről azonban nem derül ki egyértelműen, mit jelent. Arra sincs a szövegből világosan kiolvasható magyarázat, mit ért azon, hogy a magyar baloldalnak „új tényekre, új normákra és új jelentésekre van szüksége” (114. old.), és hogy ennek belátása milyen gyakorlatot von maga után, mint ahogy arra sem kap az olvasó támpontot, mit értsen azon, hogy „új viszonyrendszer” kell kialakítani a neoliberális elit pártjaival, társulásaival és csoportjaival szemben, már amennyiben azok egyáltalán azonosíthatók.

Hogy az olvasó a Böcskei írása által felvetett kérdéseken elgondolkozzon, három másik tanulmány áll előtte.

Többek között Marosán Benecének a Marx és Engels műveiben fellelhető ökológiai motívumokat összegző írása, amellyel először jelenik meg az ökológiai marxizmus a tanulmánykötetben. Marosán egy ökológia-központú elmélet nyomába eredve vizsgálja a marxi és engelsi szövegeket, és arra a következtetésre jut, hogy humanista-emancipatorikus gondolataik az ember világn túl a természet, illetve az ember-állat-viszony humanizálásáról is szólnak. Az ökológiai marxizmus napjaink klímaválságának tükrében figyelmet érdemlő és reménykeltő vállalkozás, még ha hangja és (politikai) befolyása nem olyan erős is, mint a tudomány- és válságtagadó, neonacionalista, oligarchiaépítő és nagytökebarát jobboldal. Radikális baloldali szemszögből egyértelmű a kapcsolat a kapitalizmus elleni világméretű lázadás és a klímaválság megoldása között, viszont meggyőző ereje előfeltételezi az eredményes cselekvés fikcióját, amint arra Jonathan Franzen is rámutatott a klímaválság amerikai politikai értelmezései kapcsán: „A jobboldal klímaváltozást tagadó

állításai gyalázatos hazugságok voltak, de legalább logikusan következtek bizonyos politikai realizmusból. A baloldal viszont, miután jól földbe döngölte a jobboldalt az intellektuális becstelensége miatt, és amiért politikai csatakiáltással változtatta a klímaváltozás tagadását, most egyszerre lehetetlen helyzetbe került. Egyrészt ragaszkodnia kellett a tudományos igazsághoz, másrészt viszont ki kellett tartania amellet, hogy globális kollektív erőfeszítés révén még elkerülhető a legrosszabb.” (Jonathan Franzen: *A világ végének a vége*. Ford. Bart István. 21. Század, Bp., 2019. 29–30. old.). Érdemes cselekedni, ha a katasztrófa úgyszólván elkerülhetetlen? Ára van annak, ha a baloldal cselekvésre ösztönöz a passzivitással szemben: nem kell keresztülhazudnia magát az igazsághoz, de tagadnia kell a lehangoló valóságot, amennyiben a katasztrófához vezető folyamat megállíthatatlan. A mozgósítást igazolja az óriási tét: „minden fél fok számít”, a széndioxid-kibocsátás függvényében növekvő átlaghőmérséklet közvetlenül befolyásolja milliók sorsát.

Még ha szemellenzösen megfelelnek is a „megvalósult szocializmus”, pontosabban a szovjet típusú gazdaságtervezés és -szervezés számlájára írható súlyos környezeti katasztrófákról (csernobili katasztrófa, az Aral-tó kiszáradása), és egyoldalúan a kapitalizmust tekintik a legfőbb természetromboló erőnek, az ökomarxizmus témái, megállapításai és üzenetei segítik a jelenkori válság értelmezését, de kérdéses, hogy milyen, a környezettudatosság szempontjából hasznos cselekvéseket ösztönözhetnek.

Akárcsak Marosán, Antal Attila is egy marxista megalapozottságú ökológiai elméletben bízik, amelyet a „legdinamikusabban fejlődő marxista területnek” tart, és, áttekinti az ökomarxizmus történetét az 1960-as évektől napjainkig, valamint bemutatja témáit. A radikális társadalmi monizmus és a világökológia álláspontjából fogalmazza meg kritikáját. Korunk ökológiai válságáért a kapitalizmust teszi felelőssé. Megoldást pedig egy marxista megalapozású ökológia és a környezettudatosság mellett elköteleződő marxizmustól

vár, amelynek programja egyesíti a fenntarthatóságot az egyenlőséggel. Míg Marosán visszafogottabb tanulmányának végén Paul Burkett, valamint John Bellamy Foster ökoszocializmusát értékelve az ökocentrikus jövő reményének megfogalmazásáig jut el, Antal a globális ökológiai krízis megoldásához a „tőkétől mint cselekvőtől elvont és a szuverén népre átruházott” (254. old.) hatalmat követel.

Egy marxi alapokon nyugvó és az emancipáció igényével fellépő kritikai pszichológia szükségességét fogalmazza meg Erős Ferenc a pszichotudományok és a marxizmus – korántsem felhőtlen vagy konfliktusoktól mentes – kapcsolatát áttekintő írásában. Erősnek már régen megjelent a témát összegző könyve (*Pszichoanalízis, marxizmus, freudomarxizmus*. Gondolat, Bp., 1986.), most inkább arról ír, hogyan vezettek zsákutcába Kelet-Európában a marxizmus és a pszichológiai diszciplínák összehangolására tett kísérletek. Történelmi tapasztalataink ellenére a fiatal pszichológusnemzedék körében Magyarországon is egyre népszerűbb kritikai pszichológiai irányzatokban markánsan jelen van a marxizmus, ami Erős értelmezésében annak bizonyítéka, hogy az új nemzedék tagjai a marxi elméletre támaszkodva akarják megérteni „azokat a társadalmi helyzeteket, konfliktusokat, hatalmi és uralmi viszonyokat, egyenlőtlenégeket és kiszolgáltatottságokat, amelyeknek a lecsapódásait közvetlen vagy közvetett módon érzékelik munkájuk során” (201. old.).

A kötet második s egyben legsokszínűbb része is azt jelzi, hogy számos területen érvényesülnek a marxi, marxizáló vagy éppenséggel marxista gondolatok, például az Immanuel Wallerstein által életre hívott világrendszer-elemzésben (Éber Márk Áron), a feminizmus emancipatorikus törekvéseiben (Kerékyártó Ágnes), a rendszerkritikus szemléletű és az identitás szabad kibontakozását hirdető „kritikai pedagógia” programjaiban (Dósa Mariann). A harmadik részben (*Marxizmus – posztmarxizmus*) olvasható tanulmányok is – a frankfurti iskoláról (Kapelnér Zsolt), a „Szocializmus vagy barbárság” csoportról (Merényi M.

Miklós), az analitikus marxizmusról, avagy a *September Group* és a *Non-Bullshit Marxism* törekvéseiről (Szalai Miklós), valamint Guy Debord spektakulumelméletéről (Balázs Gábor) – hasonló sémát követnek: a vizsgált irányzat vagy iskola alapvetéseinek és fogalmainak felvázolását az elmélet alakulásának történeti áttekintése követi, végül kitekintés zárja annak megállapításával, melyek mondanivalójuk máig releváns elemei.

A szerzők érezhetően nem dogmatikusan akarják megérteni és megérteni a Marxra építő irányzatokat, iskolákat és intellektuális stratégiákat. Viszonyuk Marxhoz olyan, mint Jacques Derrida meghatározása szerint az örökösöké: inkább titkot és kihívást látnak az örökség megfejtésében, mintsem bizonyosságot, nem pedig a kiteljesítés kötelességét, mint a követők. Noha a szerkesztők szerint a kötetben a követők nézőpontja is jelen van, de ők sem esnek a múlt marxista dogmatikájának csapdájába, amelynek „felfogása szerint még maga Marx is marxista volt, aki a marxizmust alkotó, mindenki számára azonos, egyetemes tudásban részesedett” – ahogyan Slavoj Žižek frappánsan megfogalmazta (*A kommunista kiáltvány megkésett aktualitása*. Európa, Bp., 2019. 70. old.). Számukra Marx elsősorban vonatkoztatási pont, és igyekeznek megismételni „Marx alapító gesztusát”, ami Žižek szerint az egyetlen módja annak, hogy megmaradjanak a 200 éve született német gondolkodó hívének.

Míg a bemutatott, Marxra építő iskolák vagy irányzatok napjainkban aktuális mondanivalójának végiggondolása hasznosnak bizonyulhat és elfogadásra találhat, a Soós Kinga által tárgyalt maoizmus esetében ennek lehetősége éppúgy elutasítandó, mint a sztálinizmus rehabilitálása. Soós a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején Európában, de még Amerikában is követőkre lelő maoizmusról értekezve vonja le a tanulságot: „az, hogy a maoizmus kikerült a diskurzusból, együtt jár a forradalom diskurzuson kívülre kerülésével.” (327. old.)

Érdemes ezzel kapcsolatban mérlegelni Alain Badiou-nak a kommu-

nizmusról tett megállapításait (A kommunizmus múltja, jelene és jövője. Ford. Balázs Gábor. *Fordulat* 5, 2009. nyár, 95–108. old.). Badiou számára a kommunizmus eszme, az egyenlőség tiszta eszméje a legáltalánosabb kanti értelemben. Mint hipotézis a történelem felett áll, de e hipotézisnek ugyanakkor története van. Az első szakasza a nagy francia forradalomtól a párizsi kommunig tartó szűk nyolc évtized, amelyben a kommunizmus tömegmozgalommá vált, és először tűzte célul a politikai hatalom megragadását. A második szakasza a nagy októberi szocialista forradalomtól 1976-ig, a maói kulturális forradalom lezárulásáig tart. Ennek a periódusnak „karakterisztikus konstrukciója” a párt, amely nem tudta adekvát formában a gyakorlatba átültetni a kommunista hipotézist. A reakciós hatalmak gyengeségét kihasználva sikerre vitt egy katonai felkelést, ám utána kudarcot vallott. Badiou Marx-olvasatában a kapitalizmus és a kommunizmus közti átmenetben egyfajta „nem-államnak”, a hatalmat gyakorló „nem-hatalomnak” kell fennállnia, amely az államhatalom fokozatos elhalását készíti elő. A hatalomra került kommunista pártok viszont ennek ellenkezőjét, a totális államot és az állami terror valaha volt legelnyomóbb formáját hozták létre. Az utolsó nagy történelmi kísérlet a kommunista hipotézis nem állampárti, hanem új szervezeti és cselekvési formákban való megvalósítására és fennmaradásának biztosítására a 68-as mozgalom kudarcával és a kínai kulturális forradalom tragédiájával végződött.

Badiou hangsúlyozza, hogy új fejezetet kell nyitni a kommunista hipotézis történetében, de az nem lehet az előző folytatása, mert a „marxizmus, a munkásmozgalom, a tömegdemokrácia, a leninizmus, a proletariátus pártja, a szocialista állam, a XX. század minden jelentőségteljes találmánya többé már nem mondható valójában hasznosnak. A teória, az elmélet szintjén persze mindezeket szükséges ismerni és gondolkodni is kell róluk, de a politika mezején ezek egyszerűen a gyakorlatba át nem ültethetők-ké váltak. Ez az első és legfontosabb pontja a tudatosságának: a második

szakasz véget ért, hasztalan kísérleteznek a folytatásával és restaurálásával.” (Uo. 105. old.)

A 2008-as válság idején Badiou gondolatai inspirálóan hatottak a radikális baloldal némely prominens teoretikusára, akik Slavoj Žižek hívszavára először 2009-ben Londonban, majd 2011-ben New Yorkban, legutoljára pedig 2013-ban Szöulban gyűltek össze, hogy megosszák gondolataikat a kommunizmus eszméjének filozófiai és politikai jelentőségéről és időszerűségéről. E konferenciák előadásából három kötetet jelentetett meg a Verso kiadó, de egyikből sem derül ki, hogy a radikális baloldali gondolkodás élcsapata számára mi jelentheti a kommunizmus eszméjének megfelelő és annak szellemében változást előidéző forradalmi cselekvést. Kiábrándítóan hatna, ha a maoizmus vagy a kínai kulturális forradalom múltbéli gyakorlatát tartaná az időszerű és adekvát cselekvés példájának. Noha elsősorban a szöuli konferencia kötetében szerepelnek a maoizmust inkább kedvező színben feltüntető írások, de ezekben is inkább kudarcként ítélik meg a szerzők a maói kulturális forradalom eredményét, s még a legmegengedőbbek sem ragadtatják el magukat úgy, mint Soós, akinek írásából akár arra is lehet következtetni, hogy ma-izmus nélkül nincs forradalom, és forradalmi változások csak a maói direktívák bevonásával kivitelezhetők, ami nem sok jót ígér az egyenlőség eszméje iránt elkötelezetteknek és progresszív baloldaliaknak. Soós rehabilitáló kísérlete a kötet egészének komolyságát teszi kockára.

Különösen hiányzik a kötetből Marx praxisfilozófiájának végső célja, a világ megváltoztatásának ígéretét hordozó kommunizmus jövőképe. Egyik írás sem mérlegeli ugyanis, lehetséges-e a XXI. században meghaladni a kapitalizmust, és megvalósítani egy működőképes, a múlt tanulságait feldolgozó és a jelen kihívásaira progresszív választ adó kommunista alternatívát. Elvértve van csak szó bennük Marx kommunizmusáról vagy a megvalósítás technikai feltételeiről. A kötet zárótanulmányában Kiss Viktor is gondolati sémákkal – a posztmarxizmussal és

a marxista posztmodernizmus XXI. századi intellektuális stratégiáival – foglalkozik, a jövő társadalmáról, a kapitalizmussal szemben baloldali alternatívát kínáló projektekről nem esik szó.

Nem külön vizsgálat tárgya a kötetben az sem, milyen ára van azoknak a cél érdekében javasolt megoldásoknak, amelyekről Marx nyilatkozott. Például a magántulajdon, a pénz, a piacok és a munkamegosztás felszámolásáról, noha bőséges irodalom foglalkozott következményei végiggondolásával az elmúlt száz évben. Ahhoz, hogy a kötet a hazai Marx-reneszánsz és az élő marxológia fontos dokumentuma legyen, az intellektuális stratégiák végiggondolása elégséges feltétel, a progresszív baloldali alternatívák kidolgozása viszont új távlatokat nyithat a válságtudattal élő és Marxhoz forduló kritikai szellem számára, hogy a cselekvés útjára lépjen.

■ NAGY DÁNIEL GERGELY

Divat, kultúra, történelem

Szerk. F. Dózsa Katalin – Szatmári Judit Anna – Szentesi Réka. ELTE Eötvös, Bp., 2018. 280 old.

A magyar történettudományi kutatások az elmúlt másfél, két évtizedben tematikai és módszertani szempontból egyaránt örvendetesen színesedtek. Olyan kérdések és problémák vizsgálata és feldolgozása vált megszokottá, amelyek a hagyományos, nemzet- és politikatörténet-centrikus történelemfelfogás korábbi kizárólagossága mellett egyáltalán nem, vagy csak „kis színes” adalékként váltak a történeti munkák részévé. Ebben a folyamatban nyert polgárjogot és legitimitást a magyar történetírásban többek között a társadalomtörténet, a fogyasztástörténet, a mindennapi élet története, a művelődéstörténet vagy éppen legújabbban az érzelmek, illetve az erőszak története. Ebbe a sorba illeszkedik és jól láthatóan a 2000-es évek közepétől formálódik új, önálló részdiszciplínává az öltözködés- és divattörténet, amely korábban szín-

te csak társadalom-néprajzi és művészettörténeti elemzések tárgyául szolgált. Természetesen ezek a maguk diszciplináris kereteiben csak részben adtak lehetőséget a divat, az öltözködés és a viselet szélesebb összefüggéseinek vizsgálatára.

A 2018-ban elhunyt F. Dózsa Katalin, aki a kötet társszerkesztőjeként van feltüntetve, az öltözködést, az öltözködési szokásokat, a divatot társadalmi összefüggéseiben – a mentalitás, fogyasztás, szokás, reprezentáció, kommunikáció történetének részeként – vizsgáló és értelmező modern magyar divat- és öltözködéstörténet meghatározó kutatója volt. Számára megadatott, hogy az ezredfordulót követő években iskolát teremtsen, és tehetséges tanítványok sorát indíthassa el a pályán. Kutatóként és tudományszervezőként jelentősen hozzájárult a modern nyugat-európai és tengerentúli divat- és viselettörténeti megközelítések és értelmezések meghonosításához.

A modern divat- és viselettörténeti törekvések innovatív erejét az elmúlt másfél évtizedben számos kiállítás, konferencia és kötet mutatta meg, köztük az államszocializmus divattörténetét bemutató 2007-es *Öltöztessük fel az országot!* kiállítás, konferencia, majd tanulmánykötet (Simonovics Ildikó, Valuch Tibor, Argumentum, Bp., 2008.), a nagyívű divattörténeti áttekintés *Magyar divat 1116 éve* címmel (szerk. F. Dózsa Katalin, Simonovics Ildikó, Szatmári Judit, Szűcs Péter. Absolut Média Zrt., Bp., 2012.); a 2015-ös *Divat, egyén, társadalom* konferencia, majd az előadásaira épülő tanulmánykötet (szerk. F. Dózsa Katalin, Szatmári Judit Anna, Vér Eszter Virág. ELTE Eötvös, Bp., 2016.). Ebbe a sorba illeszkedik az F. Dózsa Katalin emléke és munkássága előtt tisztelő konferencia 2018 novemberében és a most tárgyalt tanulmánygyűjtemény is.

Az új szemléletmódot képviselő iskola tagjai fontos önálló munkákat, doktori értekezéseket írtak, illetve kiállításokat rendeztek. Ide tartozik Simonovics Ildikónak az 1945 és 1970 közötti korszak divattörténetét feldolgozó doktori értekezése (2015) és egyik kulcsszereplőjének, Rotschild Klárának a munkásságát

is meg tudott jelenni, még ha változó sikerrel is. Simonovics tanulmánya nemcsak a tervezés, termeltetés szempontjából vizsgálja a vállalatot, hanem a divatközvetítés, az intézeti kiadványok, a divatbemutatók történetére is kitér, és külön alfejezetben foglalkozik a divatiparban alkalmazott manókenekkel. Megállapítása szerint az eredeti szándékoknak megfelelően tehető szocialista divat nem létezett. Mindaz, amit akkoriban divaton értettek, az országhatárokon átlépve befolyásolta a korszak magyarországi öltözködéskultúráját.

A kötetet mérlegre téve jól látható, hogy ezek az alapos és a divatot a maga összetettségében megragadni törekvő írások témaválasztásukban, elemzési módszereikben elég jól illeszkednek a nemzetközi szakirodalom gyakorlatához. Jól látható az is, hogy a divat-, a mentalitás- és a kultúrtörténet még szorosabb összekapcsolásával a mélyebb társadalmi összefüggések, a társadalmi magatartásformák változásai is jobban értelmezhetővé válnak. Ami ahhoz is nélkülözhetetlen, hogy végre elkészülhessen a modern kori magyar öltözködés- és divattörténet enciklopédiája. Az ehhez szükséges felkészültség abban a kutatói generációban, amelyhez a kötet szerzői is tartoznak, kétségtelenül megvan.

VALUCH TIBOR

Kornai András: Szemantika

Typotex, Bp., 2018, xv + 316 old., 4200 Ft

Kornai András *Szemantika* című könyvét – amely a Springer Kiadónál megjelent *Semantics* című könyv magyar fordítása – elsősorban a nyelvészeti és filozófiai érdeklődésű matematikusoknak vagy erős matematikai háttérrel rendelkező nyelvészeknek és informatikusoknak ajánljuk, illetve olyan olvasókörieknek, amelyeknek legalább egy tagja az utóbbi szakmák valamelyikéből került ki. Ennek oka nem az, mintha a könyv tele lenne képletekkel vagy oldalakra rúgó leveztetésekkel – ez egyáltalán nincs így –,

hanem az, hogy a lényeges gondolatmenetek tényleges követéséhez olyan szintű matematikai otthonosságra és intuícóra van szükség, amit csak hosszú évek gyakorlata biztosíthat.

A kifejtés stílusa alapvetően könnyed, eleven, anekdotikus, a könyv rendkívüli módon olvastatja magát, olyan, mintha előadásjegyzetekből vagy akár egyenesen előadás-leiratokból született volna meg. Sodrása azonban kétélű fegyver, mert azt a képzetet keltheti az olvasóban, hogy érti is az adott részt, pedig esetleg csak a lendület miatt siklott át egy-egy jókora hézagon a saját tudásában, és egy könyv esetében, szemben az előadással, nem lehet utólag visszakerdezní. Általában is, Kornai *Szemantikája* az a fajta könyv, ahol a kevesebb több lett volna, abban az értelemben, hogy kevesebb, de részletesebben kidolgozott tematikával, jóval kevesebb ki-kitekintéssel és a kevésbé fontos részletek elhagyásával sokkal több olvasóhoz juthatna el a könyv egyébként fontos üzenete (erről kicsit később).

A kötet érdekes és hasznos formai újítása, hogy a lapok margóin rendszeresen találkozunk QR-kódokkal, amelyek a tárgyalt témakörhöz kötődő hipervivatkozásokat kódolnak; ezt a könyvet valóban mobiltelefonnal a kézben érdemes olvasni. Ezeknek a hivatkozásoknak igencsak fontos szerepük van: ha ugyanis eltekintünk a kötet bevezetőjében az anyag feldolgozására javasolt egyszemeszternyi, véleményem szerint teljesen illuzórikusan meghatározott időkerettől, és rászánjuk a valóban szükséges időt, akkor a hiperlinkek szorgalmas követésével a szöveg információsűrűsége a befogadást megkönnyítő szintre csökkenthető.

Ezzel együtt is azt gondolom, hogy a tankönyvi formát választani nem volt szerencsés. A tankönyvekben ugyanis egy adott terület megszilárdult, bevettnek tekinthető tartételeit szisztematikusan és lekerekítve szokták bemutatni. A Kornai könyvének fókuszában álló nyelvelméleti megközelítés azonban még messze nem ilyen: sokkal inkább egy még csak alakuló, tesztelés alatt álló, ígéretes rendszer, nem pedig olyan kialakult, jól lehatárolt tantételek gyűjteménye,

melyet tankönyvben már tanítani lehetne. Ezen nem változtat az sem, hogy *vannak* tankönyvszerű részei: főleg a matematikai és logikai ismeretek kifejtése mutat klasszikus tankönyvi vonásokat, ám a könyv egésze nem egy szisztematikus matematika- vagy logikatankönyv, hanem egy új fajta szemantikai elmélet bemutatása.

A tankönyvi formának megfelelően a könyvben közel százötven gyakorlat és feladat található, ám a szerző mindössze kettőhöz ad megoldást, és nagyjából még egy tucathoz egy-két soros útmutatást. A gyakorlatok tipikusan elég nehezek: egy részük tisztán matematikai – a definíciók alapján és megfelelő jártassággal a matematikai gondolkodásmódban egyértelműen megoldhatók; más gyakorlatok (főleg az új fogalmi rendszert illetők) azonban rendkívül nyitottak, és külső segítség nélkül nehéz megítélni, hogy az ember megoldotta-e őket, vagy hogy egyáltalán tett-e bármiféle értékelhető lépést a megoldásuk felé.

A könyv megértését az sem könnyíti meg, hogy a központi formalizmus a rendkívül absztrakt Eilenberg-gépek segítségével van megfogalmazva. Míg a legtöbb nyelvész és informatikus tisztában van az ún. végesállapotú automaták elméletével, az Eilenberg-gépek esetében ez messze nem mondható el. Ez a lépés, azaz az Eilenberg-féle gépek központi tétele megérdemelt volna egy didaktikus, hosszabb lére eresztett érvelést, már csak azért is, hogy azok az olvasók, akik egyébként tisztában vannak a végesállapotú automaták nyelvészeti felhasználásával, meggyőződhessenek arról, hogy a Kornai felvázolta célok eléréséhez valóban nem megfelelőek másféle eszközök, feltétlenül ezekre az X-gépekre is hívott konstrukciókra van szükség.

Térjünk rá a könyv tartalmi mondanivalójára. Az intelligencia a megértés képessége, és Kornai kiindulópontja a megértés fogalmának pragmatikus megközelítésén nyugszik: megérteni alapvetően *szövegeket* értünk meg, és a megértésnek ez a típusa történetesen jól tesztelhető is, mégpedig az adott szöveg tartalmára vonatkozó kérdések megválaszolásának útján. (Ha ez az olvasót

halványan emlékezteti a jól ismert Turing-tesztre – lásd például a *Kódjátzsma* című filmet –, az nem véletlen.) A könyv kiinduló és gyakran visszatérő példája egy ténylegesen is megtörtént rablásról szóló újságcikk, amelyet a mesterségesintelligencia-kutató John McCarthy használt először annak illusztrálására, mit is jelent megérteni *à la Turing*, majd ezt egy későbbi fejezetben leváltja egy operacionálisabb jellegű teszt, az ún. Winograd-sémákra építő feleletválasztó teszt, amely sokkal kontrolláltabb feltételeket teremt a gépi megértés vizsgálatához. Lényegét tekintve azonban ez a teszt is olyan, mint a McCarthy által használt elképzelt: megérteni annyi, mint értelmes (és találó) válaszokat adni a történetre vonatkozó kérdésekre. Kérdés, hogy mennyire tud ezzel a feladattal megküzdeni az elméleti nyelvészet és annak szemantikával foglalkozó ága?

Az elméleti nyelvészet hagyományos felosztásában (fonológia, morfológia, szintaxis, szemantika és talán még a pragmatika) a szemantikának hosszú ideig a mostohagyerek szerepe jutott. Sokáig nem is igazán tekintették a nyelvészet valódi területének úgy, ahogy például a szintaxis, azaz mondattan, az lenne. Valóban, a szemantika nem pusztán a nyelvi jel strukturális sajátosságaira épít, hanem a jel külső valóságra vonatkozását kutatja. A szemantika történetének egyik legfőbb, paradigmaképző alakja Richard Montague amerikai logikus (1930–1971) volt, aki nagy hatású cikkekben érvelt amellett, hogy a természetes nyelveket a matematika formális nyelveinek mintájára kell felfogni: a természetes nyelvek szerinte voltaképpen természetes úton kifejlődött formális logikai nyelvek, amelyek éppen a természetes fejlődéstörténet miatt sok történeti esetlegességgel rendelkeznek, de ez a lényegükön egy cseppet sem változtat. Montague e tézis alátámasztására több, egymást követő cikkben formalizálta az angol nyelv különböző töredékeit, mintha az valóban csupán egy sajátosan barokkos, de azért kellő erőfeszítéssel mégiscsak jól leírható, teljesen formális (logikai) nyelv lenne. Az így kialakuló ún. Montague-nyelvtan (vagy Mon-

tagne-szemantika) az 1970-es évektől kezdve igen népszerűvé vált, hiszen egzakt módszereket látszott adni a szemantikával tudományos alapon foglalkozni kívánó nyelvészek és filozófusok kezébe.

Montague elméletének azonban nagyon hamar megmutatkoztak azok a korlátai, amelyek miatt a gyakorlatban lényegében sohasem alkalmazták. Mind az ontológiája, amely a lehetséges világok végtelen osztályára épít, mind pedig a számítási komplexitása hamar visszariasztotta a kutatókat attól, hogy komoly, nagy montagoviánus rendszerek építésébe fogjanak. Emellett elvi kritikák is érték, főleg a nyelvészek találták egyre kevésbé alkalmasnak a pusztán halmazelméletre építő formális szemantikát a nyelvészet elméleti igényeinek kielégítésére. E nézet szerint Montague egyfajta „skolasztikus” nyelvtöredéket írt le, azt, amit az egyetemi logikaórákon ismerünk meg, és amelyben a helyes következtetés fogalma játszik középponti szerepet. Ezt a nyelvtöredéket azonban magunk mögött hagyjuk, amint az egyetem falai közül kilépve hazaindulunk, és beugrunk a sarki boltba, hogy megvegyük a vacsorához valókat, vagy a villamoson blogposztokat olvasgassunk. Ezt még akár a Montague-szemantika abszolút szívében található kvantorok (*minden, néhány* stb.) esetében is beláthatjuk, és Kornai valóban vette is a fáradságot, hogy végigelemezze több ezer, a *minden* kvantort tartalmazó kifejezés jelentését, úgy, ahogy azok egy új-ság szövegkorpuszában ténylegesen előfordultak. Az eredmény az lett, hogy ezen előfordulások egyike sem felel meg annak a képnek, amit a Montague-szemantika a kvantorokról felvázol. Ha tehát nem gondoljuk, hogy a fizikus egyenletei lényeges részét alkotnák a nyelvészet által leírandó nyelvi rendszernek (bár a fizikakönyvek természetes nyelven íródnak), akkor vajon miért gondolnánk, hogy a filozófus által nagyra tartott érvelési sémák viszont lényeges részét alkotnák (bár a filozófiai és logikai könyvek is természetes nyelven íródnak). Amivel a nyelvészetnek valóban foglalkoznia kéne, az az empirikusan megfigyelhető

nyelvhasználat leírása és megértése. És itt a Montague-féle szemantika tagadhatatlanul könnyűnek találtatik, mert pusztán marginális figyelmet fordít a *lexikai szemantikára*, azaz a szójelentések megragadására. A Montague-nyelvtan legegyszerűbb változata a „szeretni” ige jelölétének tekinti az összes olyan rendezett párhalmazát, amelynek első tagja szereti a másodikat (bonyolultabb változata pedig azt a függvényt, amely minden lehetséges világhoz ilyen párok halmazát rendel). Természetesnek tűnik a nyelvészek azon érzése, hogy ez a megközelítés valamit azért mintha nem igazán ragadna meg a „szeretni” ige jelentéséből. Talán éppen a lényegét nem.

De mi lenne ez a lényeg? Általában is, mit értsünk egy szó jelentésén? Kornai józan válasza és könyvének egyik fő üzenete az, hogy erre a kérdésre a lexikográfus a leghivatottabb válaszolni. Vegyünk tehát egy megfelelő szótárat, és használjuk annak definícióit. Néhány szótár, például a *Longman Dictionary of Contemporary English* ráadásul olyan módon épül fel, hogy az egyes szavak jelentését egy jól meghatározott, kb. 2000 szóból álló definiáló szókincssel írja le (ez a *Longman Defining Vocabulary*, röviden LDV). Tekintsük tehát ezeket szemantikai primitívumoknak, és a többi szót mint az ilyen primitívumok alkotta hálózatokat írjuk le. E kép szerint a szabad szöveg tégláinak valódi összetartó cementje tehát nem a logikai következmény, mint Montague vélte, hanem a valószínűségek által megszabott asszociációk sűrű hálózata, amelynek szemei helyenként akár a deduktív következtetésekre is emlékeztethetnek.

„De nem vezet ez körkörösséghez? – kérdezheti az olvasó –, hiszen ezt a 2000 szót magát is definiálnunk kell valahogy.” S ebből a körkörösségből nemigen látszik kiút, így ez a megközelítés már az indulásakor halálra van ítéelve – gondolhatjuk.

Ám ezen a ponton mutatkozik meg a Kornai által kidolgozott elmélet ereje. Az Eilenberg-gépekre alapozott formalizmus ugyanis teljes mértékben képes együtt élni ezzel a körkörösséggel, anélkül, hogy veszélyeztetné az eredeti célt, a sza-

vak jelentésének leírását. A Kornai által kidolgozott megoldás erősen technikai (fonológiai és jelentés elemekre mutató pointerek partíció-nak nevezett halmazaira épít), így ennek bemutatásától itt eltekintünk. A könyvhöz azonban tartozik programkódok egy fejlesztés alatt álló repozitória (lásd <https://github.com/kornai/4lang>), amely tartalmazza a szójelentések leírására használt, az LDV egy módosított változatát felhasználó *4lang* szótárt is (<https://github.com/kornai/4lang/blob/master/4lang>). Az olvasónak javasoljuk, hogy nézzon bele ebbe a repozitóriumba, hogy akár a könyvtől függetlenül is képet alkothasson a vállalkozás mibenlétéről.

Összességében tehát a könyv a gépi jelentés matematikája, amely nagyon komoly szellemi kihívás elé állítja az olvasóját, de a benne kifejtett gondolatok eredetisége miatt megéri az erőfeszítést. Kornai rendkívül szerteágazó tudása és a távoli területek összekapcsolására való képessége ugyan bőven szétfeszíti egy ilyen egykötetes könyv kereteit, azonban megfelelő feltételek mellett – és itt elsősorban az olvasó vagy még inkább: olvasók egy kisebb közösségének szakmai felkészültségére gondolok – mélységében is feldolgozható, bár nyilván nem a könyv bevezetőjében javasolt időkeretben. Viszont évekre ellátja olvasóját gondolkodnivalóval, és pontosan ezért érdemes időről időre újra elővenni és elmélyedni benne.

VARASDI KÁROLY

Kornai András: Szemantika

Typotex, Bp., 2018, xv + 316 old., 4200 Ft

Kornai András a szakma hazai nagyjával karöltve dolgozott olyan megoldásokon, amelyek ma a magyar nyelvű nyelvfeldolgozás alapjait alkotják. A természetes nyelvfeldolgozás minden irányába messze ellátó szellemóriás, aki egy élet alatt összegyűjtött tudást sűrít bele könyvébe a kapcsolódó területekről. A magasból nemcsak térben,

hanem időben is ellát mindenfelé, és a különböző megközelítések közötti kapcsolatokat, összeköttetéseket is jól ismeri.

Am annyira ismert számára már a táj, hogy ha bárki iránymutatást kérne tőle, térképrajzolás helyett jó eséllyel csak elrettenti az indulástól. Kornai mindenkinek adhatna egy kicsi pluszt, diszciplinát köthetne össze kapcsolatok megvilágításával, kutatókat vezethetne be új területekre az érdeklődésük felvillanyozásával. Helyette egy csapongó, összeviszsa haladó, definíciókkal teli címtárat kaptunk, néhány történettel kifejezések értelmezéseiről és absztrakt példákkal. Haragszom erre a könyvre, mert annyi minden van a fejében, amit kincs lenne hasonlóan átlátni, a gondolataira építeni.

Milyen tankönyv az, ahol az olvasónak kell utánajárnia mindennek? Itt egy pár oldalas frissítő lineáris terekből, ami alapján a főkomponens-elemzés működésének bárki számára egyértelműnek kell lennie. Ha nem, akkor itt egy Wikipedia-cikk róla. De a dimenzió-redukció lényegét azért csak jóval később fogjuk taglalni. Azért itt egy másik Wikipedia-link arra, hogy ki volt William Shakespeare, ha még azt sem tudná az olvasó. Nem egyértelmű pár sorból, hogy a tenzorszorzatok miért lehetnek jók változókötések használatára. Tessék itt egy újabb Wikipédia-cikk a fogalomra és egy hivatkozás egy cikkre. Siess, mert egy oldallal odébb már Aquinói Szent Tamásról esik szó. Vagy itt egy magyarázó link egy egész szemeszternyi kurzusra a Stanfordról, melyet célszerű lenne kijárni a továbbhaladáshoz. Tudásodat ellenőrizheted pár gyakorló példával (általában megoldás nélkül): csináljunk LSTM neurális hálózatot ujjgyakorlatként! Három fejezettel később majd magyarázatot nyer, hogy mik is azok a mesterséges neuronok, akkor majd kiderül, hogy jó irányba indulunk-e. Pedig látszik, hogy az író jót akar, és számtalan cikket feldolgozott, amelyeket ajánlani tud a problémákra. Számos más könyv és oktatóanyag létezik azonban a témában, amely az ember szintjéhez és érdeklődéséhez, személyre szabva vezet végig ezeken a fogalmakon. Ilyen erővel a függelék

címzavai is jó tanulási anyagok lennének, ha a pár sorban letudott fogalmak nagyjára úgyszólván az olvasónak kell rákértesnie.

Érvelhetünk amellyel, hogy egyszerűen több időt kell a könyvre szánni, és erősebb alapra van szükség az elsajátításához, de ennyi befektetett idővel más forrásokból is szerezhető tudás a természetes nyelvfeldolgozással kapcsolatban. A bevezetésben az áll, hogy ez a tankönyv számítástechnikus- vagy mérnökhallgatóknak, jó értelemben vett hekkereknek szól. Valójában fogalmam sincs, kiknek íródott. Matematikusoknak a fogalmak felfrissítése főleg, a filozófiától eltekintve azonban a többi területből alig ad ilyen alapozást. Programozóknak, akik black-box rendszereket használnak nyelvelemzésre, ezen rendszerek dokumentációja, a lehetséges *toolkit*ek felsorolása, összevetése lenne fontosabb. A működést megérteni akaró hekkereknek a meghívott funkciók kódrészleteinek taglalása és evolúciójuk lenne érdekes. Nyelvészeknek túl sok a nyakukba zúdított definíció, és gondot okozhat a környezet telepítése. Filozófusok pedig bizonyosan jót vitáznának az összefoglalókon és az eszmék matematikai műveletekként való levetítésén. Vagy talán a könyv azoknak a programozó-matematikusként, gépi tanulásból diplomázott, filozófus-nyelvész doktoranduszhallgatóknak íródott, akik már csak a természetes-nyelvfeldolgozáshoz nem értenek, de valahogy mégsem találtak a témában online kurzusokat? Ők viszont jobban teszik, ha inkább a rohamtempóban fejlődő neurális hálózatokkal végzett nyelvfeldolgozásban mélyülnek el, és tesznek szert hírnévre a területen a publikációikkal, ahelyett, hogy egy bő évet fektetnek a könyv részleteinek megértésébe, hiányosságaik bepótlásába.

Én annak örültem volna, ha Kornai András négy külön tankönyvet ír, amelyben kézen fogva, lépésről lépésre, történelmileg előrehaladva viszi végig az olvasót a nyelvfeldolgozás lépésein, az NLTK-tankönyvhöz hasonlóan, hogy „ilyen módon tudtuk reprezentálni a szöveget digitálisan ekkoriban a technológiai limitációk miatt. Az ötlet emögött ez és ez a filozófiai eszme volt. Ezzel a rep-

rezentációval az alábbi műveleteket tudjuk elvégezni. Itt egy kódrészlet és egy példa szövegek feldolgozására. Ennek a megközelítésnek ez és ez a limitációja, ezekben az esetekben vezet rossz eredményre, itt van pár további szemléltető példa ezekre is. És így tovább újra és újra, komplexitásban felfelé haladva, ugrálás nélkül, követhetően...” Hiszen messze jobban ismeri a témát itthon bárkinél, és az akarata is megvan hozzá. Ha a könyveket ilyen egyszerűsített formában megírná, ténylegesen alapművek lennének a nyelvfeldolgozásban, melyeken keresztül nagyobb eséllyel maradhatna fenn hatalmas tudása a jövő hekkerei számára. Őszintén szeretnék olyan mélyen átlátni ennyi területet, ahogyan ő, és remélem, későbbi műveiben erre nagyobb lehetőséget ad majd.

NAGYFI RICHÁRD

Zakariás Ildikó: Jótejkony nemzet

**SZOLIDARITÁS ÉS HATALOM A KISEBB-
SÉGI MAGYAROK SEGÍTÉSÉBEN**

Kalligram – MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2018. 272 old. (Regio könyvek)

Zakariás Ildikó a nemzeti keretbe ágyazott jótejkonykodást, a segítség ideológiáit és gyakorlatait vizsgálja a segítők és a segítettek szempontjából. „E könyv célja a »jót tevés« kritikai vizsgálata: olyan cselekvésekké, amelyek a benne résztvevők szándéka szerint egyes személyeknek, csoportoknak vagy valamilyen közösségnek a javát szolgálják. A másokra irányuló jó szándék egyszerűnek tűnő fogalma bonyolult jelenséget takar, mégpedig azt, hogy a jó, egy másik ember, csoport vagy közösség java nem objektíven adott, nem magától értetődő.” (9. old.) A kutatás elméleti kidolgozottságának és a szerző módszertani tudatosságának köszönhetően könyve voltaképpen ennek a két mondatnak az egyre mélyülő és reflektált kifejtése, ahol előbb minden fogalom megkérdőjeleződik, hogy aztán a maga szituatív értelmeivel és más fo-

galmakhoz való viszonyával együtt a helyére kerüljön, és a fogalmi hálóba illesztve alapozza meg az empirikus eredmények értelmezését.

A könyv négy terepkiutatás tapasztalatait értelmezi; a vizsgált jótejkonyosági programok magyarországi és külföldi településeket és családokat kötnek össze, miközben a programok a rászorultság és a beavatkozás változatos formáit tematizálják a szegénységtől a kisebbségi lét mindennapi hátrányain át az anyanyelvőpolásig vagy a hitéletig. A kiválasztott terek között van két fővárosi és főváros környéki iskolát kárpátaljai és erdélyi iskolákkal összekötő csereprogram, egy szentendrei szerzetesrend által szervezett kárpátaljai hittantábor, amelyben főként mélyszegénységben élő magyar nyelvű cigányok vesznek részt, emellett az elemzésbe bekerült egy moldvai csángó gyerekeket támogató program is. Ebben az adományozók pénzzel, illetve személyes látogatásokkal, segítségnyújtással egyengethetik a kiválasztott csángó gyerekek útját.

Az elméleti rétegzettség, valamint a lépték- és perspektívaváltások a könyvet szó szerint mozgásban tartják. Az elméleti háló és az empirikus elemzés folyamatosan mozgatja az értelmezés horizontjait: az egyéni jelentésváltozatok és a fogalmak hol elmozdulnak, hol egymásra mutatnak, hol összekapcsolódnak. A fogalmi reflexiók rávilágítanak általában a jótejkonykodás ideológiái és a megvalósításuk körüli ambivalenciákra, különös figyelmet szentelve a nemzeti összetartozás gondolatának és az ebből inherensen következő sokrétű határmegvonásnak, amelyek – akárcsak a segítség maga – a gyakorlatban számos kételyt, dilemmát, feszültséget keltenek. A nemzeti jótejkonyosági programokban az adó és kapó felek például felismerik a köztük lévő strukturális egyenlőtlenségeket (társadalmi pozíció, országok közötti gazdasági különbségek stb.), de ezeket különféleképp keretezik és magyarazzák. Viszont nem feltétlenül ismerik fel, vagy nem reagálnak a köztük lévő hatalmi aszimmetriára, vagy éppen azokra az érzetekként, érzelmekként testiesült ambivalenciákra, amelyeket a találkozások

indukál. Azok, akik a segítséget kapják, szorongással vegyes izgalommal várják, hogy találkozzanak az addig ismeretlen jötevővel, de a vendégvárás előtti készülődésük is ambivalens, mivel benne rejlik a szegény, amiért szegények, és segítségre szorulnak, ám a bőkezű vendéglátásban ott van a büszkeség lehetősége is. A segítők oldaláról is feszültséget kelt a találkozás, hiszen a másik fél elesettsége, mélyszegénysége sokukat mellbe vágja, de többségük rögtön észbe kap, és megdöbbenését, esetleg viszolygását tapintatból nem mutatja. Ilyen lehet az inkább kognitív diszsonanciaként jelentkező zavar azokban az esetekben, amikor a közös magyarság keltette (ideológiai) azonosság és az annak ellenére létező (kulturális és nyelvi) másság felszínre kerül. Ez megnehezíti, hogy szót értsenek, és kikezdheti a nemzeti alapon nyújtott segítség legitimitását.

A különféle kisebbségi magyarokat segítő programok összehasonlításában nem pusztán az az érdekes, hogy eltérő indíttatásúak, hanem az is, ahogyan a segítség fókuszát kijelölik. Ezzel ugyanis megteremtik a rászoruló csoportját, kijelölik a segítségre érdemesek és érdemtelenek, azaz a magyar, a „másként magyar” és a nem magyar kategóriák között folytonosan mozgó határokat, valamint az összetartozást és megkülönböztetést, azaz a határmegvonást legitimáló diskurzusokat. A különféle érdemességek és rászorultságok esetenként egészen egyedi alakzatokat eredményezhetnek: az iskolai csereprogramokban akadnak magyarul szinte egyáltalán nem beszélő ukrán vagy román tanulók. A részvételük a csereprogramokban jelenthet gyakorlati (kommunikációs) kihívást a szervező tanárok és a magyarországi fogadó szülők számára, de kikezdheti a magyar nyelvet és kultúrát „ápolni” kívánó programok segítség-legitimációját is. Hiszen az, aki a segítséget (az utazást) kapja, nem feltétlenül a magyar identitását, az anyaországhoz való nyelvi-kulturális kötődését megélni, mélyíteni akaró kisebbségi „magyarként”, hanem rászoruló gyerekként jelenik meg a programban. Főleg a Kárpátaljáról érkezőknek nyújthatja az iskolai csereprogramban kialakuló

magyarországi kapcsolatháló a boldogulás, a társadalmi mobilitás esélyét. Ez kevésbé igaz a „Csángó kereszt-szülők” programban részt vevő fiatalokra, akik nagyobb eséllyel használják majd a román munkaerőpiacot és migrációs csatornákat. Olyan eset is akad azonban, amikor a jobb helyzetű erdélyi iskolaigazgató nem kér a „szegény rokon” (197. old.) szerepéből, és a budapesti osztálykiránduláshoz nem keres befogadó iskolát, hanem ifjúsági szállást foglal.

A könyv az adományokat, segítséget kapó fél nézőpontját is vizsgálja, ami különben rendre kimarad a filantropiakiutatásokból. Az érzékeny értelmezésekből kibomlik, hogy a segítség lehet zavarba ejtő, bántó vagy egyenesen megalázó tapasztalat is, ha például valakiből csak a sosemvolt, tiszta tradicionális, az autentikusnak tetsző csángó mivolt érdekes, vagy ha a segítségért cserébe a segítő feljogosítottnak érzi magát arra, hogy számon kérje a magyar nyelv használatát, szembesítsen valakit országa elmaradottságával vagy „civilizálatlanságával”, fürdési szokásairól faggatva a vendégségbe érkező gyereket. A segített fél szemszögéből látszik, hogy adás és elfogadás egymást feltételező gesztusok, még akkor is, ha a felek helyzete egyenlőtlen. Az elfogadás azért aktív, a másik felet bevonó gesztus, mert az elutasítás, az ellenállás lehetősége éppúgy megvan, mint a viszonzásé. A jötevők megvendégelése szinte becsületbeli ügy, amely visszaállítja az adományozott cselekvőségét, önbecsülését. Elfogadása a jótékonykodó részéről éppen az egyenrangúságot, a másik megbecsülését és érdemességét szimbolizálja. Következésképp a hatalmi aszimmetria felismerése és kezelése komoly körültekintést és szimbolikus manőverezést igényel. Jól adni és kapni finom egyensúlyozással és kölcsönös szimbolikus megerősítésekkel lehet. Az adás gesztusa ugyanakkor kifejezetten emancipatorikus, ha hozzá az identitás megerősítése, az érdemesség képzete társul. Emlékezetes annak a tanárnőnek az esete, aki „pusztán” a kisebbségi magyar mivolta miatt ajándékba kapta a vágyott, de anyagilag elérhetetlen ruhát a boltostól. Ebben a gesztusban éppen a meg-

élt a hátrányok tették őt érdemessé, azaz önazonossága vált elismerésre méltóvá.

Az egyéni motivációk és gyakorlatok, sikerek és kudarcok, megértések és meg nem értések sokféle ága-boga bomlik ki a terepmunka eredményeiből. A segítő interakciók vizsgálata egyaránt megvilágítja az érintettek viszonyát a nemzeti diskurzushoz, ideológiákhoz és az erőforrások megléte vagy hiánya által formált társadalmi helyüket. Mozgásterüket az adás és elfogadás aktusaiban részben elfedik, részben felnagyítják a modernizációs lejtő, illetve az érdemes és érdemtelen szegénység toposzai. A sokféleség és árnyaltság nem csupán a kollektív képzetek és diskurzusok egyéni értelmezéseiből fakad, hanem abból is, hogy a „jóság”, a segítség és a jótékonykodás a késő modern individuum önértelmezésének egyik kitüntetett terepe. Ezt a szerző Wuthnow „morális szelf” és Hustinx „önkéntes szelf” (26–28. old.) fogalmaiból kiindulva fejti ki. Ezek abba az (ön) értelmezési folyamatba engednek bepillantást, amelyben az önzetlen cselekvésekkel, a segítség melletti elköteleződéssel, illetve ezek reflexiójával az egyén nem csupán elhelyezi magát az önzés–altruizmus skálán – egyszersmind pozicionálja magát a társas környezetében –, hanem a motivációk (újra)értelmezésével, történeté fűzésével mindezeket a személyes identitásába építi.

A széles elméleti megalapozottságnak köszönhetően az elemzés nemcsak rögzíti a vélemények és tapasztalatok sokféleségét, hanem össze is köti őket. A szerző feldolgozza a „kötelező”, azaz a tárgyból evidensen következő témákat (nemzetpolitika, nacionalizmuselméletek, a kisebbségi magyarokat segítő intézményi struktúrák), empirikus elemzésének mélységét azonban az adja, hogy könnyedén és meggyőzően integrál igen eltérő elméleteket úgy, hogy minden esetben szem előtt tartja vakfoltjaikat. Újszerű és meggyőző a jótékonykodás, a segítség körüli interakciók értelmezése az elismerésért folytatott küzdelelként. Az elméleti keretbe integrálja a filantropiaelméleteket, rámutatva például arra, hogy az önzés és az önzetlenség

nem dichotómia, sokkal inkább skála. Voltaképpen komplex motivációk finom szövődéke, amely szituációfüggősége ellenére számos ponton segíti az egyén önértelmezését és kapcsolódását másokhoz. Zakariás merít a posztkoloniális hagyományból, főként a segítő és segített közötti hatalmi aszimmetria elemzéséhez, valamint a segítség, az érdemesség és az érdemtelenesség mögötti civilizatorikus beszédmód leleplezéséhez. Egy-egy gondolatmenethez mozgósítja a szociológiai klasszikusokat, így felidézi Mauss megfigyeléseit az ajándékozásról és a reciprocitásról, valamint Bourdieu azon fejtegetéseit, miszerint az önkéntesség mögött a tőkefelhalmozás szándéka állhat, miközben az adományozásban is kibillen a felek közötti egyensúly. Ezért mindkettő újratelmerítheti a társadalmi egyenlőtlenégeket, bár az adás lehet emancipatorikus is. Az elemzésekben a szerző jól hasznosítja Boltanski *agapé*-fogalmát, amikor testi közelségről, érzetéről, érzelméről, a kötődést szavak nélkül kifejező empátiáról, gondoskodásról és intimitásról ír. Az *agapé* ugyanis a szenvedésre adott preintencionális válasz, amely elsősorban a segítő félben csökkenti a feszültséget, ami a szenvedés testi közelségében aktiválódik.

Az elméleti keret mégsem kelti eklekticizmus vagy töredezettség benyomását: a vakfoltokra figyelő értelmező a különféle elméleteket és fogalmakat úgy illeszti össze, mint a puzzle-darabkákat, figyelve arra, hogy a kifeszített elméleti mezőben ne maradjon lefedetlen (értelmezetlen) terület, ami az empiria értelmezését tompíthatná. Az elméleti megalapozottság teszi lehetővé a dichotómiák meghaladását. A makro- és mikroszint összekötésének „örökzöld” problémáját a szerző úgy oldja fel, hogy az egymást kizáró dichotóm változók helyett a köztük lévő kontinuumra figyel. A gyakorlatokra és az értelembarakcsolásra fókuszál, azaz lokális és személyes jelentésváltozatokat tár fel. A nemzetpolitika nemzeti-lokális, magyar-kisebbségi magyar, ideológia (absztrakció) – megvalósítás (lokális gyakorlat) ellentétpárokat történetekben oldja fel. Az empirikus anyagból kirajzol-

dó személyes portrék visszatükrözik ideológia és gyakorlat megélt (vagy éppen eltagadott) ambivalenciáit és lehetséges feloldásukat. Zakariás a Nyugat–Kelet modernizációs lejtő toposzába burkoltan jelentkező társadalmi egyenlőtlenség és a segítség kérdését összeköti a globális fejlesztéspolitikai diszkurzusok kritikai megközelítésével. Revelatív, ahogy a posztkolonializmus keretei között tárgyalja a kisebbségi magyarokat segítő nemzeti jótékonykodás néhány aspektusát. Annál is inkább érdekes ez az összeolvasás, mert jószerevével a határon túli magyarság segítése az egyetlen olyan toposz, amelyben a magyar társadalom felelőssége és cselekvőképessége nem kérdőjeleződik meg, azaz a mélyen ülő áldozatszerep nem relativizálja a kisebbségi magyarok iránt érzett felelősséget és a segítség lehetőségét. Az elméleti keret másfelől a segítség gyakorlatából fakadó inherens ellentmondásokat és feszültségeket is láttatja, annak ellenére, hogy az érintetteknek inkább az elfedésük vagy a feloldásuk az érdekük. Sőt néha úgy tűnik, mintha a filantrópiakutatások terén végzett elmélyült vizsgálódásaival a szerző mintegy magát érzékenyítette volna a terepmunkára. Az elméleti áttekintés rámutat (minimum) két nehezen feloldható ellentmondásra. Az egyik, hogy jóllehet a segítség jelensége és parancsa univerzális, a gyakorlata elkerülhetetlenül reaktív (és szelektív), mivel az odafordulás valakihez szükségképpen kizár más rászorulókat a segítségből. A másik, hogy a segítség motivációiban és gyakorlataiban érdek és érdeknélküliség, önzetlenség és személyes fejlődés, preintencionalitás és reflektáltság kibogozhatatlanul összefonódik. A fogalmilag felvázolt szerző átlát az eufemizált fordulatokon, a szimbolikus erőszakon, a tapintatos hallgatáson, a tudatos vagy akaratlan megtevesztésen, a kívülről érkező kutatóknak felkínált problémamentes, a segítség ideológiájának és megvalósításának tökéletes egyezését rögzítő narratíván. Természetesen észreveszi a megvalósítás körüli kétségeket sikeresen feloldó segítők szemléletének megváltozását, akik a személyes találkozás és a gondoskodás élményével gazdagodva

átértelmezik az absztrakt ideológiai kereteket.

Az elméleti háló nagyban segíti az empirikus eredmények érzékeny interpretálását, ami a mikroszint felé haladva látszik igazán. A könyv dinamizmusát éppen ez a közelkép–nagyotál–váltakozás adja. Az alapvetően diszkurzuselméleti és interakcionista megközelítéshez nagyon is illik ez a közelkép–nagyotál–dinamika. Az empirikus elemzés tulajdonképpen azt firtatja, hogy az ideologikus diszkurzusok és toposzok (nemzeti összetartozás, nemzeti felelősség és szolidaritás, „magyarságmentés”, értékmegőrzés stb.) mennyire illeszthetők be a lokális életvilágokba és a kisebbségi magyarként számon tartott csoportok és egyének életébe. Azaz mennyire értelmes ez a többségi nyelvjáték (összetartozás, magyarságtudat, nyelv- és kultúraőrzés) a lokális világokban, és mi történik a segítséssel ott, ahol ez a nyelvjáték ismeretlen vagy értelmetlen. Az interakcionista szemléletmód mögött felsejlenek a kommunikatív cselekvés lehetőségfeltételei és alapfogalmai, hiszen az értelmezés kulcsmomentumai az elakadás, a reflexió, az új jelentések és gyakorlatok létrehozása, avagy a „szótértés” lehetősége (akár nyelven túl is, mint a testi közelség, a bújás, az önzetlen odafordulás esetében). Az interakciókra figyelő szemlélet azonban nem pusztán a kommunikatív cselekvés lehetőségét látja a találkozásokban, hanem a hatalmi egyenlőtlenségeket is észreveszi segítő és segített között: a kényszereket, a másik perspektíváját észre nem vevő meg nem értést, a szimbolikus erőszakot. Ezzel a könyv a jótékony-ság kritikai elemzését nyújtja, amely egyszerre nyúl a kritikai értelmezés normatív hagyományaihoz, mindenekelőtt Honneth elismeréseméletéhez, illetve impliciten Habermas kommunikatív cselekvés elméletéhez.

A módszertani repertoár része a diszkurzuselmélet, tartalomelemzés, azonban az elemzés az elméleti háló mivéssége folytán messze több érdekes interjúrészletek összefűzésénél. A kötetet olvasva úgy tűnik, hogy az interjúfelvétel végig nyitott volt a megfigyelésre, a résztvevő megfigyelést is magába foglaló terepmunka az elbe-

széléseken (nyelven) túli „adatokat”, mindenekelőtt érzelmeket, testiesült diszpozíciókat és érzeteket (szánalom, undor, zavar, empátia, kötődés) is rögzít. A könyv másik jelentős eredménye, hogy a szövegközpontú megismerés mellett a nyelven túlit (avagy nyelvelőttest) is az értelmezés hatókörébe vonja, azaz a reflexió kiterjed a preintencionális, prereflexív mozzanatokra is. Kár, hogy a reflexió nem terjed ki a kutatói pozícióra és a témaválasztás körülményeire, jóllehet a segítők sokszor nehezen kibogozható motivációinak vizsgálatakor éppen Wuthrow álláspontjával számol a szerző, miszerint „a motiváció nem egy diszpozíció, hanem egy történet” (29. old.). Azaz, az egyéni interpretációk a „jóról”, a segítsérről és a jótékony-ság gyakorlatairól egyúttal viszonyulások is, amelyek magukban rejtik az önmeghatározás lehetőségét. Jóllehet azt, hogy hol van a szerző a kutatásban és ebben a történetben, nem tudjuk meg, azaz a pozicionalitás kérdése, valamint a sajátos érzékenységet és nézőpontot firtató kutatói önreflexió kimaradt a könyvből. Ez a kvalitatív technikák művelői szemében talán hiányként is felroható, a könyvből azonban egyáltalán nem hiányzik. Valószínűleg a közelítés–nagyítás dinamikája teszi a szerzőt egyfelől az összefüggéseket mintegy felülről látó, mindenhol jelen lévő értelmezővé, másfelől az interakciók résztvevőjévé és/vagy reflektált megfigyelőjévé, aki magától értetődően oszt meg egyes szám első személyben írt és átélt terepi élményeket, és találja meg ezek helyét elmélet és empiria finom szövetében. (A recenzió a „Marginalizáció és (im)mobilitás: a habitus dinamikája” (124455) a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított a posztdoktori (PD_17) kutatási program keretében készült.)

Zombory Máté: Traumatársadalom

AZ EMLÉKEZETPOLITIKA TÖRTÉNETI-
SZOCIOLÓGIAI KRITIKÁJA

Kijárat, Bp., 2019., 248 old., 2600 Ft

Zombory Máté legújabb könyve lendületesen indul. Rögtön az első mondata belevág a dolgok közepébe, és megadja azt a mérész főtémát, amely az egész művön végigvonul. Nem kevesebbet állít, mint hogy „az emlékezetpolitika mind az emlékezést, mind a politikát ellehetetleníti” (7. old.). A könyv nagy részében ennek a témának a variációit hallhatjuk, de mint egy jól megírt zene-műben, a dallam itt sem laposodik el, hanem érdekesítő és releváns marad. Ugyanakkor a főtéma variációi között alig van átmenet és összetartó erő, hiányoznak a kilátástalan mollos akkordokon túlmutató hangok, és teljesen elmarad a várva várt, transzformatív erejű, nagy *crecendo*.

Zombory célja a jelenleg fősodorbelinek számító, az áldozatiság megjelenítésére és elismerésére alapozott emlékezetpolitika leírása és kritikája. Érvései szerint ez a típusú politizálás több okból is társadalmi zsákutcába vezet. Egyrészt olyan normatív eszményt hajszol, amelyet lehetetlen elérni, részben a mögötte álló elmélet önellentmondásai, részben a gyakorlati megvalósítás nehézségei miatt. Másrészt destabilizálja a múlttól alkotott tudást és a társadalom viszonyát a múlthoz, s ezzel aláássa a célként kitűzött történelmi megbékélést. A legnagyobb probléma mégis az, hogy törekvései melléktermékeként a jövőre irányuló, átalakító célú politizálás is teljesen ellehetetlenül.

Zombory az emlékezetpolitika kutatásának hazai és nemzetközi krémjét vonultatja fel álláspontjának megtámogatására. Vizsgálódása széles körű és alapos, okfejtése a jelenleg uralkodó emlékezetpolitikai paradigmák hiányosságairól meggyőző. Érvelésében azonban a leggyengébb láncszem az, ahogy az emlékezetpolitika ellehetetlenüléséből a teljes politikai tér ellehetetlenülésére

következtet. Ha ettől az általánosítástól eltekintünk, és csak az emlékezetpolitikáról adott diagnózisát és kritikai elemzését vesszük figyelembe, akkor művének megkerülhetetlen tényezővé kéne válnia a múlt megjelenítésével és a megemlékezéssel kapcsolatos magyar tudományos és közéleti vitákban. Magyarországon, a pártpolitikai lövészárkok mentén meghúzott emlékezetpolitikai törésvonalak országában, nehéz olyan művet megjelentetni a témában, amelyet ideológiai és párthovatartozásra való tekintet nélkül mindenki tanulságos és átalakító hatású olvasmánynak találhat. Ám Zombory Máté könyve teljesíti ezt a nehéz feladatot.

A könyvet Zombory az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Karán megrendezett habilitációs eljárásához nyújtotta be. Mint ahogy ebben a műfajban gyakori, Zombory egy könyvbe gyűjtötte és új részekkel egészítette ki az elmúlt évtizedben hasonló témában írt tanulmányait. A bevezető ezen új írományok egyike, amelyben kifejti érveit a jelenleg fősodorbelinek számító emlékezetpolitikai gyakorlat ellen. A későbbi fejezetekben főleg ezt az érvelést igyekezik megtámogatni. Adottnak veszi, hogy az emlékezetpolitikát egy ideje az „elismerés-paradigma” uralja, ami annyit tesz, hogy mindenkit megillet a saját emlékezetének nyilvános elismerése. Ha valakinek az emlékezetét elismerik, azzal egyben az identitása is elismertetik. Így lesz az emlékezet a szubjektíváció elengedhetetlen eszköze és annak alapfeltétele, hogy az adott egyén vagy csoport a társadalom részévé válhasson.

Az elismerés-paradigma szerint a múlt megjelenítésével kapcsolatban akkor keletkezhetnek társadalmi konfliktusok, ha az emlékezetek társadalmi elismerése egyenlőtlen. Ezt hivatott orvosolni a történelmi megbékélés folyamata, amelynek során a konfliktusban érintett felek kölcsönösen megértik és elismerik egymás emlékezetét és ettől kezdve legitim identitását. A megbékélés része a történelmi párbeszéd, amelynek során a felek közelebb kerülnek egy közös történelmi narratívához, és

különbféle gesztusokkal fejezik ki elismerésüket a másik emlékezetéről (emléknapok, emlékművek, múzeumok). A tudományos szféra feladata a történelmi igazság minél pontosabb feltárása, mely sorvezetőként szolgálhat a múlttól alkotott közös álláspont kidolgozásában. Összefoglalva: az elismerés-paradigma a „minél több elismerés, minél pontosabb megismerés” paradigmája.

Zombory szerint ez a paradigma feloldhatatlan belső ellentmondásokkal terhes, s ezért a megbékélést tett kísérletek kudarcra vannak ítélve. A tapasztalat azt mutatja, hogy a történelmi megbékélést célul tűző emlékezeteti projektek szinte kivétel nélkül meghiúsulnak, és újra meg újra fellángoló emlékezeteti vitákba, „háborúkba” torkollanak. Az elismerés szószólói ezeket a kudarcokat általában a cél megvalósításának érdekében hozott gyakorlati intézkedések és a történelmi tudás hiányosságainak tudják be. Zombory viszont amellet érvel, hogy a probléma nem gyakorlati és nem ismeretelméleti, hanem társadalmi, strukturális eredetű. Az elismerés-paradigma azzal számol, hogy társadalmi konfliktus esetén a kölcsönös elismerés megnyugtató, kibékíti a szemben álló feleket, akik megelégszenek a másik által kimutatott elismeréssel és tisztelettel. Az elismerés mintegy bináris kódként vagy létezik, vagy nem létezik. Ha létezik, akkor az elismert fél elégedett. A tapasztalat viszont azt mutatja, hogy a konfliktusban érintett felek, miközben el akarják ismertetni a maguk igazát a másik féllal, igyekeznek őt a csoport szenvedésének mértékében túlcitálni, vagy akár narratívájának történelmi igazságtartalmát is elvitatni. Áldozati versengés alakul ki a szemben álló felek között arról, hogy melyikük múltbeli szenvedése a szörnyűbb. (Lásd Jean-Michel Chaumont: *La concurrence des victimes : Génocide, identité, reconnaissance*. La Découverte, Paris, 1997.). A szemben álló társadalmi csoportok összehasonlítják egymás múltbeli áldozatiságának mértékét, ami gyakran „számháborúhoz” vezet, melyben összevetik az áldozatok számát a két oldalon. Tehát a történelmi megbékélés azért bukik

meg, mert a felek nem elégszenek meg azzal, hogy a másik legitimnek és a sajátjának tekintse az ő emlékezetüket. Azt is akarják, hogy a saját szenvedésük a másikénál nagyobb mértékűnek minősüljön. Már nem az áldozat történetének elismertetése a cél, hanem az áldozatok rangsorában elfoglalni óhajtott hely elismeretése. Mivel mindkét fél történelmi igazságnak állítja be a maga szenvedéstörténetét és szenvedésének (nagyobb) mértékét, történelemhamisításként éli meg, ha a másik ezt nem ismeri el. Ez a versengés teljesen ellehetetleníti a közös elismerésen alapuló konszenzust, amely az elismerés-paradigma eszménye, és véget nem érő emlékezeti háborúk láncolatát hívja létre.

Zombory az áldozati versengés kialakulását Thorstein Veblen státuszversengés-elméletének segítségével magyarázza. Eszerint valamilyen mértékben minden társadalom tagjai egy olyan megszégyenítő összehasonlításon alapuló versengés részesei, amelyben a részt vevő felek a saját státuszuk nyilvános fitogtatásával igyekeznek biztosítani a társadalmi hierarchia nyilvános kifejeződését és újratermelődését. Az elismeréssel járó társadalmi presztízst tehát nem lehet binárisként felfogni (vagy van, vagy nincs), hanem csak a mértékét jelző értékfokozatokkal (első-, másod-, harmadrangú áldozat...). Tévedés azt hinni, hogy ha mindenki egyenlően el van ismerve, akkor megoldódnak az emlékezetpolitikai konfliktusok. Az áldozatok szószólói továbbra is versengeni fognak, csak már nem a saját narratívájuk elismertetéséért, hanem a saját áldozati státuszuk előrébb rangsorolásáért. Az áldozati versengés egy olyan megszégyenítő összehasonlítás eredménye, melynek során az áldozatok képviselőiként fellépő társadalmi szereplők a különböző csoportok által elszenvedett emberi szenvedés mértékét vetik össze, és ezt a hivalkodó magatartást a (sajátosan felfogott) történelmi igazság felszínre hozásának szükségességével indokolják. Mivel a nagybetűs történelmi Igazságot megfogalmazni kívánó, egymásnak ellentmondó, abszolút kijelentések természetüknél fogva nem képesek egymással zöld ágra

vergődni, a vita résztvevői kölcsönösen történelemhamisítással vádolják egymást, és nem hajlandók kimozdulni mélyre ásott lövészárkaikból. Ezért az elismerés-paradigma gyakorlati megvalósításának igyekezete erősen destabilizáló hatású. A velezáró áldozati versengés szükségszerűen destabilizálja a múlthoz fűződő viszonyt, a múltról alkotott tudást, és végül az egész politikai teret.

Zombory felismeri, hogy az elismerés-paradigma ezen kritikája, mely az áldozati versengést szociálpszichológiai alapon magyarázza, túlzottan törvényszerűnek fogja fel a társadalmi folyamatokat. Nem képes megmagyarázni, hogy ha az áldozati versengés valóban ennyire szükségszerűen következik az emlékezetek elismertetésére törekvésből, akkor miért nem alakult már ki sokkal korábban. Miért csak az utóbbi pár évtizedben váltak az emlékezeti háborúk akut problémává? Zombory szerint azért, mert az előfeltétele a politika hetvenes évekbeli „nárcisztikus fordulata” volt. Christopher Lasch nyomán úgy érvel, hogy ebben az időszakban tömeges az elfordulás a jövőre irányuló, átalakító célú, radikális politizálástól az önmegvalósítás, a lelki önkifejeződés felé (Vö. Christopher Lasch: *Az önimádat társadalmá*. Ford. Békés Pál, Európa, Bp., 1984.). A hatvanas évek nagy progresszív programjainak részleges vagy teljes kudarca miatt csalódott politikai aktivisták sorra feladják társadalomjobbító céljaikat, és önmaguk fejlesztésére, éniük kiteljesítésére kezdenek összpontosítani. Ennek a befelé fordulásnak az eredménye, hogy a politikai térben a társadalmi változtatás célját felváltja az egyén hovatarthatóságának, identitásának elismertetése. Az identitás felértékelődésével a múlt és az emlékezet szerepe is fontosabb lesz, és beköszönt az elismerés-paradigmára épülő emlékezetpolitika uralmának kora. A nép nevében folytatott, változtató szándékú és jövőbe tekintő politizálást felváltja az áldozatok nevében gyakorolt, múltra orientált politika.

A bevezetőt követő hat fejezet az itt megfogalmazott érvek alátámasztását szolgálja. Zombory először a holokauszt emlékezzettörténetével

foglalkozik, azután pedig a vasfüggöny leomlása utáni, transznacionális európai emlékezetpolitikai folyamatokat elemzi. Bemutatja, milyen történelmi folyamatok vezettek az elismerés-paradigma uralkodóvá válásához és a politika „nárcisztikus fordulatához”, és rámutat ezen társadalmi átalakulás belső ellentmondásaira. Bár szigorúan véve a könyv felépítése nem kronologikus, mégis azt mondhatjuk, hogy az első három fejezet főleg az 1970–90-es évek globális (emlékezet)politikai eseményeire koncentrált. Ehhez képest a második rész inkább a 90-es évektől napjainkig terjedő időszakra és inkább Európára szorítkozik. Itt mutatja be Zombory azt a paradoxont, hogy minél inkább egyeduralmukodóvá válik, belső ellentmondásai miatt annál tarthatatlanabb lesz, és vezet egyre több feloldhatatlannak látszó társadalmi ellentétet az elismerés-paradigma.

Zombory elbeszéli, hogyan vált a holokauszt emlékezetéről szóló diskurzus transznacionálissá, dominánssá és az elismerés-paradigma elméleti és gyakorlati sarkkövévé. Az első fejezet bemutatja az 1970-es években meredeken felívelő, az áldozatok szenvedésének elismerését célzó társadalmi párbeszéd korai teoretikusait és kritikusait, illetve a vita legfontosabb kérdéseit. Megismerjük azokat az érveket és ellenérveket, amelyek máig meghatározzák a holokauszt emlékezetéről folyó társadalmi dialógust, mindenekelőtt a holokauszt egyetemességének és egyediségének kérdését. Ha egyetemes, akkor emlékezzete globális jelentőségű, tehát a világ olyan részein is releváns, ahol amúgy nem voltak vele közvetlen kapcsolatban. Ha viszont egyedi, akkor más történelmi eseményekkel össze sem vehető.

Zombory nemcsak a nagy elméleti kérdésekkel foglalkozik, hanem a globális holokauszt-diskurzus kialakulásának gyakorlati lépéseivel is. Szól azokról a törekvésekről, amelyek magát a diskurzust próbálták mitologizálni, eredettörténettel ellátni, és ezért megteremtették a túlélők korai hallgatásának időközben erősen vitatott képét (erről lásd David Cesarani – Eric J. Sundquist [eds.]:

After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence. Routledge, London, 2011.). Eszerint a világháború utáni első évtizedekben a holokauszt túlélői hallgatásba burkolóztak. Ezzel szemben a globális holokauszt-diskurzus korai formálói azt a célt tűzték ki, hogy meghallgattassanak az áldozatok története, és elismerjék szenvedésüket. Ez a gondolat, amely a holokauszt emlékezetének középpontjába az áldozatok ki nem mondott és szavakkal ki nem fejezhető traumáját állítja, Zombory szerint meghatározó jelentőségű az elismerés-paradigmában.

Zombory két fejezetet szentel az elismerés-paradigma fent említett alapfeltevései mélyebb megértésének és kritikájának. Először szemügyre veszi azt a világszerte elterjedt emlékezeti rezsimet, amely az áldozat traumáját állítja a figyelem középpontjába, és a társadalom feladatává teszi, hogy az áldozat szenvedését meghallgassa, elismerje és megemlékezék róla. Ennek következménye, hogy bármely társadalmi csoportnak lehet „saját traumája” és „saját történelme”, ennek belátása a csoport identitása elismertetésének is elengedhetetlen feltétele. Az elismerésen alapuló emlékezeti rend társadalomtudományi megalapozója a kulturális traumaelmélet, amelynek kritikájára Zombory a harmadik fejezet egy esettanulmányában kerít sort. A kulturális traumaelmélet egyik kulcsfigurájának, Shoshana Felmannak az Eichmann-per egy mozzanatáról szóló értekezését (Shoshana Felman: *A Ghost in the House of Justice: Death and the Language of the Law.* In: uő: *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century.* Harvard University Press, Cambridge, MA, 2002. 131–169. old.) elemzi, és kimutatja, mennyire reduktív és dehumanizáló a kulturális traumaelmélet értelmező stratégiája. Reduktív, mert a történelmi tapasztalatot a traumára és annak ismétlődésére szűkíti, és dehumanizáló, mert megvon az áldozattól minden olyan döntési lehetőséget és cselekvést, amely túlmutatna a kimondhatatlan trauma kimondására tett, eleve kudarcra ítélt törekvéseken és a trauma újraélésén.

A könyv második fele az „európai emlékezeti háborúkról” szól, vagyis az utóbbi évtizedekben az európai emlékezet kérdéséről transznacionális szinten folytatott vitákról. Az Európai Unió belső és külső dinamikáját a 2000-es évek közepén az új tagok felvétele gyökeresen átalakította, és az emlékezetpolitikában bekövetkezett változások a legszembetűnőbbek közé tartoztak. Zombory különösebb kritika nélkül veszi át azt az elterjedt véleményt, hogy a 2000-es évek elején úgy tűnt, az európai politikai összetartás morális alapjává a holokauszt emlékezte válhat. A fősodorbéli holokauszt-emlékezet elfogadása és a hozzá kapcsolódó emlékezetpolitikai gyakorlat elsajátítása az új tagállamok csatlakozásának „puha” feltételeihez tartozott. A csatlakozás után viszont a posztkommunista államok erőteljes érdekérvényesítésbe kezdtek az emlékezetpolitika terén. Az elismerés-paradigmát elkezdtek nemcsak a holokausztra, hanem a saját történelmükre is alkalmazni. A kommunista múltat nevezték meg saját traumájuk forrásaként, és az áldozatok szenvedésének európai elismertetésén dolgoztak. Európai szinten is fellángoltak a korábban nemzetállami keretben folytatott viták a holokauszt egyediségéről, a náci és a kommunista rendszer bűneinek összehasonlíthatóságáról. A „Nyugat” és „Kelet” közötti emlékezeti szakadék egyre mélyült, és a tagállamokat mind jobban magával rántotta az áldozati versengés örvénye. A posztkommunista államok csatlakozása tehát megakasztotta a holokauszt emlékezetének hegemonikus törekvéseit, és megghiúsította azokat az elképzeléseket, amelyek az egységes európai emlékezet, és végső soron az erre épülő egységes európai identitás morális alapját a holokauszt közös emlékezetében látták.

Zombory azt próbálja bizonyítani, hogy a náciizmus és a kommunizmus áldozatai nevében fellépő társadalmi szereplők mimetikus versengésének okai strukturális természetűek, eleve kódolva voltak abban a rendszerben, amelyben az „integrátorok” az elismerés-paradigma elfogadását és internalizálását feltételként szabják meg a „csatlakozók” számára. Vitatja

a kulturális traumaelmélet feltételezését arról, hogy az elfojtott, ki nem mondott történelmi trauma magától a felszínre kerül, és az áldozat identitásának meghatározó részévé válik, amint teret adunk neki. Ehelyett Zombory azt bizonyítja, hogy a kommunizmus traumájának identitásformáló szerepe a keleti tagállamokban korántsem egy alulról jövő, természetesen felbukkanó kezdeményezés eredménye, hanem annak a következménye, hogy a helyi „emlékezeti vállalkozók” saját csoportjukra alkalmazva lokalizálták a globális holokauszt-diskurzus alapelveit.

Az utolsó két fejezetben Zombory az áldozatok szenvedésének elismerésére törekvő emlékezetpolitikai gondolkodás magyarországi történetét tárgyalja. Először azt, hogyan illeszkednek a Terror Háza Múzeum körül kialakuló nyilvános viták a nemzetközi, európai szintű áldozati versengés folyamatába. Majd elemzi, hogy az elismerés-paradigma szelektív átvételével és az antikommunizmus „európaosított” változatát képviselve hogyan tudta a múzeum olyan keretek közé szorítani a vitát, amelyekben az intézmény létjogosultsága megkérdőjelezhetetlenné vált. Végül Zombory a magyarországi német kisebbség kontextusában vizsgálja az áldozati képviselet és versengés problémáját. A második világháborútól napjainkig tekinti át, hogyan változott a „német múlt” társadalmi megítélése. Az áldozati képviselet szempontjából az egyik legfontosabb változás, hogy a kitelepítésekről szóló diskurzusban áttevődött a hangsúly az elkövetők megérdemelt büntetéséről az áldozatok által megélt traumára.

Zombory kimondott célja a *Traumataársadalommal* a jelenleg uralkodó emlékezetpolitikai stratégiák bírálata és az újra és újra fellángoló emlékezeti háborúk diagnózisa. Ezt a célt kétségkívül eléri. A kritika lesújtó, a körkép pontos, és nem sok jóval kecsegtet a jövőre nézve. Ha az áldozati versengés kialakulása valóban olyan mélyen kódolva van az elismerés-paradigma alapfeltevéseiben, hogy az saját belső ellentmondásai súlya alatt roskadozik, akkor csak a jelenlegitől gyökeresen eltérő, korszakváltó emlékezetpolitikai stratégia

jelenthet kiutat ebből zsákutcából. Csakhogy ennek még előjelei sem láthatók.

Bár nyíltan sosem mondja ki, több helyen is érződik, hogy Zombory elhibázottnak tartja a politika nagy nárcisztikus fordulatát, és kárhóztatja a politika átalakító erejébe, transzformatív potenciáljába vetett hit megrendülését. Ezért kifejezetten furcsa, hogy részletesen tárgyalja a zsákutca vezető utat és a zsákutca természetét, de a kivezető út lehetőségére még csak nem is utal. Fontos tanulságokkal szolgál az emlékezetpolitika és tágabb értelemben a politikai cselekvés lehetőségének jelenlegi válságáról, de arról nem szól, egyáltalán lehetséges-e, és ha igen, hogyan, kikerülni innen. Ha ez a válság valóban „mind az emlékezést, mind a politikát ellehetetleníti”, van-e bármi esélyünk változtatni rajta?

Természetesen nem az „építő kritikát” kérem számon. Egyáltalán nem kell, hogy Zombory konstruktív ajánlásokat tegyen a jelenleg uralkodó emlékezetpolitikai stratégiák „megjavítására” (vö. Raymond Geuss: *Must Criticism Be Constructive?* In: *uő: A World without Why*. Princeton University Press, Princeton, 2014. 68–90. old.). Véleményem szerint azonban a kritika legfontosabb üzenetének mégis annak kellene lennie, hogy a világ lehetne más is. Nem feltétlenül kell megmutatnia, hogyan, és hogy tudnánk oda eljutni. Azon viszont túl kéne mutatnia, hogy „a helyzet rossz, és a változtatást is megghiúsítja”. Zombory kifejezetten kedveli a genealógiai megközelítéseket, így megtudjuk, hogy nem mindig volt így. Ám az is fontos lenne, hogy lássuk, a jövőben is lehet más. Mivel ez elmarad, az olvasónak be kell érnie a lemondás, a tehetetlenség és reményvesztettség érzetével. Ez a hatás viszont nem lehetett Zombory célja sem, ha már csak abból indulunk ki, ahogy nosztalgikusan idézi fel az optimista 1960-as éveket mint a politika formáló erejébe vetett hit aranykorát.

Zombory talán túlértékeli az emlékezetpolitika súlyát és szerepét az egész politikai térben. Azt meggyőzően bizonyítja, hogy a jelenlegi emlékezetpolitikai tendenciák elle-

hetetlenítik az emlékezést, de kevés konkrét bizonyítékot hoz fel arra, hogy ez végső soron a politikai cselekvést is meggátolja.

Talán az egész könyv túl ambiciózus, a megfogalmazott kritika túl széles körű, és túl sok támadási felületet hagy magán. Zombory gyakorlatilag több mint fél évszázad globális (emlékezet)politikai tendenciái ellen száll síkra, és főbb megállapításainál nem jelzi érvényességük időbeli, földrajzi vagy egyéb korlátait. Ilyen széles értelmezési tartományban a kritikája empirikus síkon tetszőleges módon támadható, hiszen mindig található ellenpélda, a nagy elméletre rációfólió eset. Ám ha ez volna a mércénk, akkor az ilyen magas szintű, globális nagy trendeket elemző történeti szociológiai tanulmányok teljesen lehetlenné válnának. Pedig szükségünk van ilyen nagy elméletekre, még ha sok esetet nem írnak is le megfelelően.

A szalmabáb-érvelés viszont még egy ilyen nagy trendeket vizsgáló tanulmánynak sem megbocsátható. A *Traumatársadalom* kritikája tárgyát, az áldozatok szenvedésének elismerését célzó emlékezetpolitikai stratégiát nagyon leegyszerűsített formában mutatja be. Az elismerés-paradigma alapfeltevéseit pontosan azonosítja, de teljesen monolitikus elméleti struktúráként tünteti fel, és nem ismerteti az eszmeáramlaton belüli különbségeket és vitákat. Az áldozati reprezentáció erkölcsfilozófiai alapjait nem vizsgálja, legfontosabb teoretikusait nem tárgyalja. Túl egyszerűen intézi el az elismerés-paradigma értelmét és létjogosultságát, nem számolva azokkal az érvekkel, amelyek szerint a szörnyű bűnökkel terhelt múlton végzett folyamatos munka a társadalmi együttélés alapfeltétele; a vita a múlt reprezentációjáról nem múlhat el, nem oldódhat meg, mert egy soha véget nem érő társadalmi feldolgozás (*Aufarbeitung*) része. Ez a munka nemhogy ellehetetlenítené a jövőbe tekintő, átalakító politizálást, hanem éppenséggel az elkövetők és áldozatok közös társadalmi jövőjének alapfeltétele. Tehát a paradigma képviselői könnyen válaszolhatnak úgy Zombory kritikájára, hogy az a társadalmi hatás, amelyet

számon kér rajtuk, valójában szerves része az elmélet gyakorlatának. Könnyű lenne ezeket az ellenérveket kontráznai, de a könyv nem előzi meg őket, és nem válaszol rájuk.

További hiányosság, hogy a *Traumatársadalom* szinte egyeduralkodónak állítja be az áldozati elismerés emlékezetpolitikáját, nem számol más stratégiákkal, az identitás alternatív legitimitációival. Például az áldozati narratíva elismerését szorgalmazó hangokhoz szorosán kapcsolódó, de azoktól mégis különböző emlékezetpolitikai legitimitációs forma a „megbánás politikája” (erről Jeffrey K. Olick: *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*. Routledge, New York, 2007.). Eszerint egy csoport identitását nem a közös történelem dicső tettei vagy véres áldozatai adják, hanem a múltban elkövetett bűnökért való vezeklés, megbánás. Jeffrey Olick szerint ez az emlékezetpolitikai stratégia az utóbbi évtizedekben egyre inkább teret nyert a nyugati társadalmakban, és a többségi társadalom számára a bűnbánó elkövető szerepe váltotta fel a hagyományos narratívákban kijelölt szerepeket (hős, áldozat). Különösen érdekes a különböző emlékezetpolitikai stratégiák összekapcsolódásának dinamikája. A megbánó és az áldozati narratívák között gyakran olyan szimbiózis alakul ki, melyben a többségi társadalom megbánja azokat a bűnöket, amelyeknek bizonyos kisebbségek áldozatai voltak. Ez a fajta dinamika teljesen hiányzik a könyvből, melyben az elismerés-paradigma fényében az egyetlen, csoportok közötti interakció az, hogy kölcsönösen elismerik egymás áldozati emlékezetét.

A *Traumatársadalom* ugyancsak túlzottan leegyszerűsíti az „ellenfél” érvelését, és túlzottan megkönnyíti a saját dolgát, amikor az elismerésre alapuló emlékezetpolitikai stratégiát az áldozati emlékezetek elismerésére redukálja. Zombory értelmezésében az elismerés-paradigma lényege, hogy különböző társadalmi csoportok elfogadják egymás emlékezetét mint legitim narratívát, és elismerik mint a saját emlékezetük részét. Ebből az alap gondolatból nem következik, hogy ez a kölcsönös elis-

merés csak az áldozati narratívákra érvényes, ám Zombory más típusú narratívák elismerésével nem foglalkozik. Ezáltal elmarad a különböző emlékezetpolitikai stratégiák közötti dinamika vizsgálata, és így a jelenlegi emlékezetpolitikai problémákról felállított diagnózis sem lehet pontos. Honnan tudhatnánk meg, hogy a csoportemlékezetek versengése általános az elismerés-paradigmában, vagy csak az áldozati narratívák között jön létre? Vagy az egyediség hangsúlyozása volna mindennek az oka? Esetleg a túlzottan magabiztos, saját magukat az egyetlen megkérdőjelezhetetlen történelmi igazságként beállító narratívák? Az áldozati versengéshez vezető folyamat nincs pontosan kifejtve, és inkább egy korreláció körvonalazódik: mind az elismerés-paradigma elterjedése, mind az áldozati versengés felélénkülése az utóbbi három-négy évtized eseménye. Így viszont nem tudjuk, melyek a versengés és a fel-fellángoló emlékezet háború valódi okai, és hogyan lehetne változtatni a jelenlegi helyzeten.

Zombory koncepciójában az állam szerepéről alig esik szó. Szinte csak a különböző társadalmi csoportok egymás közötti interakcióiról olvasunk, pedig az emlékezetük állami vagy hivatalos elismerése legalább ilyen fontos kérdés. A csoport emlékezetének és identitásának elismertetésében alapvetően fontos, hogy bekerül-e a történelem-tankönyvekbe, állami múzeumokba, köztéri emlékművekbe. Ha egy olyan központi szereplőt, mint az állam, kihagyunk a képletből, akkor az áldozati versengés társadalmi jelenségének fontos elemeire nem vetül fény.

Bizonyos fogalmi kérdéseket is érdemes lenne tisztázni. A könyv egyik kulcsfogalma a kollektív emlékezet, melynek történetéről szó esik ugyan, de lényeges kérdések megválaszolatlanok. Például amikor „a történelem és az emlékezet közötti különbség” (16. old.) kerül szóba, nem tudjuk, pontosan mit ért ezen Zombory. Az emlékezet fogalma körüli homály különösen zavaró, amikor az európai transznacionális emlékezetpolitikai folyamatokat vizsgálja. Kritika nélkül veszi át a „nyugati”

és a „keleti” emlékezetek összehasonlásának sokszor elbeszélte történetét, amely a kollektív emlékezet meglehetősen esszencializáló koncepcióján alapul. Ebben az értelmezésben a kollektív emlékezet olyasmi, ami csoportok, nemzetek, sőt egész régiók birtoka. Elsikkadnak az egyes csoportok belső ellentmondásai és az emlékezetek konstruáltsága. Pedig Zombory, Jeffrey Alexander nyomán (Jeffrey C. Alexander: *Toward a Theory of Cultural Trauma*. In: uő et al. [eds.]: *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press, Berkeley, 2004. 1–30. old.), szembeszáll a kollektív emlékezet esszencializáló „laikus traumaelmélettel”. Így érthetetlen, ezt miért nem kifogásolja az európai emlékezeti háborúk fősodorbeli értelmezésében.

Az olvasást és megértést valamelyest nehezíti a fejezetek közötti kohézió hiánya. Ez részben abból fakad, hogy a kötet többségében korábban már megjelent irományok összefűzésével jött létre, és Zombory szándékosan nem módosította a korábbi „problémafelvetés és a fogalomhasználat sajátosságait” (38. old.). Érdekes látni, az évek során milyen utat tett meg a szerző ebben a témában, de a könyv így néha inkább tűnik esszégyűjteménynek, mint monográfiának. Befejezőképpen pedig nem varrja el a szálakat, és nem látja el valamilyen útravalóval az olvasót.

Nietzsche szerint a múlt könnyen válhat a jelen sírásójává (Friedrich Nietzsche: *Korszerűtlen elmélkedések*. Atlantisz, Bp., 2004.). Sokféleképpen próbálták megérteni és bírálni azt a folyamatot, amelyben a múlt reprezentációjának fontossága egyre jobban és egyre több társadalomban felértékelődik. Ez természetesen nem lineáris folyamat, a szakirodalom előszeretettel szól „emlékezeti hullámokról”, melyek során a történelem és az emlékezet szerepe ugrásszerűen felértékelődik, majd szépen lassan lecseng. Folyamatos vita tárgya, hogy az 1980-as években indult „hullámnak” jelenleg melyik szakaszában tartunk. Az viszont kétségtelen, hogy az emlékezetpolitikai konfliktusok a legtöbb társadalomban és nemzetközi téren is éleződnek. Zombory Máté

átfogó elemzése fontos gondolatokkal egészíti ki az emlékezetpolitika korábbi kritikáit. Érvelése szerint az elismerésre és áldozatiságra alapuló emlékezetpolitika kudarcos vállalkozás, mert ellehetetleníti az őszinte megemlékezést, sőt az átalakító célú politizálást is. A múlt így nemcsak a jelennek, de a jövőnek is sírásója lesz.

TÓTH MANÓ

Hajnáczy Tamás (szerk.): Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon

MAGYAR CIGÁNYZENÉSZEK ORSZÁGOS EGYESÜLETE

Gondolat, Bp., 2019., 354 old.

Sok más, archaikus(abb) népcsoporthoz hasonlóan a magyarországi cigányság kultúrája is elsősorban szóbeli, ami legalábbis lassította társadalmi integrációjukat, és nehezítette e kultúra autentikus részének fennmaradását. Ezt már többek között Szuhay Péter is leszögezte: „A magyarországi cigányság kultúrája alapvetően népi kultúra, amely elsősorban a szóbeliségre szorítkozik, és csak elenyésző mértékben az írásbeliségre.” (Szuhay Péter: *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Bp., 1999. 11. old.) Már csak ezért is üdvözlendő, hogy a magyar cigányság önszerveződésének jelentős, egyszersmind jellegzetes fejezeteként mutatja fel Hajnáczy Tamás forráskiadványa a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete (MCOE) történetét, mely egy átmeneti hiátust leszámítva 1918 és 1938 között zajlott. Más, az egész korszakot átívelő nemzetiségi önszerveződésről talán nem is lehet beszélni.

A bevezető tanulmány szerint a százezresre becsült cigányság feltehetőleg 10%-át tették ki a muzsikuskok

az első világháború után. A muzikusok esetében a számarányukhoz képest megnöveli jelentőségüket, hogy ők éltek a cigány társadalom csúcán. Sokszor hasonlították is pozíciójukat ekkor az arisztokratákéhoz. Ráadásul az MCOE elnökségét többnyire a valóban nagy hírnév övezte primások vállalták. Az MCOE eddig alig ismert történetére különösen jellemző, hogy a belső ellentétek, eltérő érdekek táplálta belviszályok legalább annyira hátráltatták céljaik elérését, mint a külső akadályok.

Hajnáczy forrásgyűjtő munkájának a témában egy jelentős előzménye volt. Sárosi Bálint két kötetet adott ki *A cigányzenekar múltja – Az egykorú sajtó tükrében* címmel (Nap, Bp., I. köt. 2004.; II. köt. 2012.). A második kötet fedti le Hajnáczy kötetének időszakát (1904–1944). Azonban Sárosi az idézett újságcikkeket helyenként rövidítve, részben kivonatolva közli, egy-két helyen a forrásközlés nem is pontos (II. köt.: sajtóorgánium címe a 212. és a 242., törvényhely a 200. oldalon). Persze ettől még óriási a kétkötetes gyűjtemény jelentősége abban, hogy dokumentumaival felhívta a figyelmet a muzikus cigányok kiemelkedő jelentőségűnek tartott szerepére. Sárosi bevezető tanulmánya, nem beszélve ugyancsak úttörő korábbi publikációiról, egészen az 1971-es *Cigányzene* című könyvéig (Gondolat, Bp.) visszamenően, elsődleges hivatkozási alapnak számítanak a cigányzene és a cigányzenészek státusát illetően a két világháború közti társadalom és zene történetének taglalásakor.

Ezt a vonalat viszi tovább és tesz fel új kérdéseket forrásai és összegző bevezetője által Hajnáczy Tamás, szerző-szerkesztő, a Károli Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Roma Műhelyének kutatója. Korábbi munkája a roma társadalom és állam viszonyáról („*Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzeti-ségnek*” – *Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989*. Gondolat, Bp., 2015.) is jelzi kutatói érdeklődését. Mostani gyűjteményének címe elég rejtélyes, amennyiben nyitva hagyja a kérdést: ki ellen harcoltak a cigányzenészek a két világháború között? (Megjegyzem, talán elfért volna egy

határozott névelő az MCOE neve előtt a kötet címében, attól még egy olvasó sem várta volna a szervezet teljes és enciklopédikus történetét, és nem csorbult volna a cím két része közti értelmező jelzői kapcsolat.) A cím rejtélyét a lelkiismeretes és filológiaiailag is pontos szerző azért feloldja, méghozzá frappánsan azzal, hogy a harcot, pontosabban a harcokat az ellenfelek és a legfontosabb tényezők felsorolásával érdekes táblázatba foglalta (60. old.).

Visszatérve az időrendhez: az MCOE 1918-ban alakult újjá, s bár 1933-ban feloszlattatott, két éven belül újjá tudott szerveződni. A kezdet időpontja nyilvánvalóvá teszi, hogy a háború utáni, trianoni Magyarországon bőven akadhatott feladata a cigányzenészek szervezetének, amely mind kamarai, mind szakszervezeti téren próbált tevékenykedni, és különös gondot fordított a kormányzati kapcsolatokra. Ez utóbbit persze nem csakornyakkendős lobbisták tevékenységeként kell elképzelnünk, hanem például úgy, hogy az egyesület kollektíve elhatározza: petíciójukat a jazzband korlátozása érdekében a belügyminiszter háza előtt adandó tömeges szerezédozás alkalmából nyújtják át. A cigányzenészek kenyere a háború utáni inség, a trianoni határok szűkössége, valamint a repatriálások miatt került veszélybe, ekkor jutottak éhkoppra még a Sovánkák is: „*Még a Sovánka is koplal!*” – emelte ki 1924-es tudósításában a *Pesti Napló* (75. old.).

A fő frontot a szövetségben először a kontárok ellen nyitották. Malacbandának titulálták azokat az amatőröket (parasztzenészeket), akik például lakodalomban elfoglalták a cigányzenekar helyét, de kigyót-békát kiabáltak a bányász- és egyéb fűvószenekarokra is. Már a Hajnáczy által közölt legelső, 1923-as dokumentumoktól kezdve látható, hogy sikerült a kamarai elvet érvényesíteni: csak magyar cigányzenész kaphasson működési engedélyt, az alapszabályba is bekerült a kontárok és egy füst alatt a külföldiek korlátozása. Ehhez persze a szervezet megerősödése kellett: 1926-ban 5277 tagot tartottak nyilván, de ebből csak 1351 fizetett tagdíjat, tehát durván egynegyedük,

és közülük majdnem minden második budapesti illetőségű volt. A vidéki csoportok, tagszervezetek hadrendbe állítását sosem sikerült maradéktalanul megvalósítani.

A húszas évek közepén már az igazi nagy horderejű kérdés az volt, sikerül-e a rohamosan népszerűvé váló „idegen” jazzbandeket korlátoztatni. A Hajnáczy kötetéből kikövetkeztethetőn sokkal korábban nyitották az MCOE-ben ezt a második frontot. A lobbizás ezen „járvány” ellen akkor vált átütővé, amikor a Magyar Zenész Szövetséggel is érdekazonosság alakult ki – ezt majd egy párhuzamos történetírásnak vagy dokumentumgyűjteménynek kell kirajzolnia. Mindenesetre relatív dokumentumok olvashatók Hajnáczy könyvében a kilobbizott rendeletek terén: ez már a második tematikus fejezet a könyvben, hiszen az elsőben az MCOE harcait dokumentáló újságcikkek olvashatók. A 137.000/1926 számú belügyminiszteri rendelet a magyar zenészek védelmében a cigányzenészek hathatós közreműködésével új szintre emelte az idegengyűlöletet. Eközben az MCOE tapasztaltabb vezetői, akik szerződésekre más országokban is szert tehetek volna, tisztán látták: komoly veszélyt jelent számukra, hogy a külföldi zenészek vendégszerzéseinek korlátozását a külföldi, főleg a német, brit, francia hatóságok ellenintézkedéssel viszonozzák. Furcsa ellentmondás, hogy a cigányzene a Horthy-korszak önreprezentációjában a külföld előtt is kulcsszerepet játszott, és az „elcsatolt területeken” még megmaradt cigányzenekarokat is igyekeztek támogatni, de ennek hátteréről itthon a viszonyosság elve alapján sem gondoskodtak. Bár ennek pontos leírásával a magyar jazztörténet-írás még adós maradt, a húszas években a mulatók, bárók, kávéházak, szállodák jazzbandjeibe a zenészek gyakran azokból az országokból érkeztek, amelyek hagyományosan a cigányzenészek turnéinak fő helyszíneiként szolgáltak: Nyugat-Európából és Észak-Amerikából, többnyire egy-egy diszpinty amerikai (vagy annak mondott, korabeli szóhasználat) „néger” szolista kíséretében. Az „amerikai néger jazzband” a húszas években Európában olyan „brandet”

plakatirozott, amelyben hol volt egyesült államokbeli afroamerikai muzsikusként és/vagy táncos, hol nem, ám a zenekari tagok többségükben máshonnan érkeztek. A szigorítások után a külföldiek általában évente egy hónapra kaphattak működési engedélyt a szerződött vendéglátó intézmény kérelmére, de az 1928-ban Budapesten tetőző jazzlázat ez sem tudta lehűteni. Az idegenellenes hangoltság azonban állandósult, és a cigányzene az irredentizmus hivatalos kísérőzenéjévé vált. A Hajnóczky beavagolta újságcikkekből jobban érthetővé válik, miért bánt ellenségeskedő gyanakvással a zsdánovi/révai és később még az aczéli ideológia is úgy a cigányzenekarokkal, ahogy. A harmincas években csökkent az MCOE érdekérvényesítő képessége, és a belharcok végül felügyelő biztos kirendeléséhez és a szervezet felfüggesztéséhez vezettek. Persze a kenyérharc sem független a belharcotól: a legkarakteresebben a primások és a „kiscigányok” konfliktusa rajzolja ezt ki, ebbe torkollott két karizmatikus vezető, Bura Károly és Ilovsky János súlyos konfliktusa.

A tematikus fejezetbeosztásnak köszönhetően a könyv jól mutatja meg az eredményeket, amelyek akkor is említéreméltók, ha nem voltak fenntarthatók. A Magyar Rádió történetének leírásából már ismert volt az a sztrájk, amelyet a cigányzenészek indítottak jogdíjaikért, itt új szempontok kerülnek róla elő. Ilyen volt az MCOE egyik legnagyobb vívmánya is, a cigányzenészek képzésére alakult Bihari János Iskola: az egyesület legjobbjai ugyanis hamar belátták, hogy a cigányzenészt a zeneművészeti képzés emelheti konkurencsi fölé. Széles összefogással jött létre 1929-ben, de a széthúzás is hozzájárult eltűnéséhez. Kultúrpolitikailag és sok egyéb szempontból is tanulságos története során felbukannak olyan szereplők, akiknek érdemes volna utánanézni. Az iskola tantervének részleteit a sikeres magán-zeneiskolai igazgató, Szekeres Ferenc dolgozta ki, és ő volt az első vezetője is. Szekeres fontos szerepet vállalt, amikor zeneakadémiai diplomás orgonistaként családi vállalkozásukban bevezette az első magyarországi jazzképzést. Részletes

életrajzát érdemes volna megírni, a rá hivatkozó források alapján ugyanis világhírű feltaláló, külföldön is keresett iskolaalapító lett volna. Nem kevésbé érdekes az MCOE jogi főtanácsosának, „ügyészének” pályája. Szemben Szekeresrel és más híres nótaszerzőkkel, dr. Járossy Jenő emléket márványtábla őrzi a Ferencvárosban. 1925-től ő volt az egyesület egyik megmondóembere. 1930-ban Bura Károly kitette a szűrét, de nem sokkal később rögtön újraválasztották. Sok társadalmi akcióban és fórumon képviselte a cigányzenészeket, a központi balatoni marketingakcióban is részt vett, irredenta nótái, nem csak szövegei, népszerűek voltak. Ugyancsak Jolly Joker bizottsági tag, Járossy szövetséges és vitatható szerepű figura Szabados Béla, akit a Zeneakadémia delegált mindenféle hatalmi pozícióba.

Az establishmenthez erősen kötődött a könyvben külön fejezetben részletezett két kitüntetett önreprezentációs pillanat. A Fradi-pályán megtartott *Nótaünnep* 1930-ban áldozócsütörtökön és a népcsoport 500 éves jelenlétét ünneplő *Jubileum*, amely egyféle kis Millennium volt 1937-ben. Ennek egyik fotója került a kötet címlapjára. A korábbi tömegjelenet kapcsán Móricz Zsigmond meg is jegyzi: „Ezer cigány hatását s örömet.” (*Az Est* 1930. május 31., 18. old.) Az ünneplésben persze a muzikusok, az elit viszik a prímet, így viszont elsikkadnak a népcsoport egészének integrációs és szociológiai problémái.

Ez persze mit sem csökkent a kötet érdemét. A szerkesztő célja az volt, hogy iniciatívát, lendületet adjon olyan kutatásoknak, amelyek ezeket a dokumentumokat, forrásokat kritikával értelmezik, kontextualizálják, megkeresik társadalom- és kultúrtörténeti vonatkozásait, benne a zene-történetiekét is, az újabb kisebbség-kutatási, romológiai, jazztanulmányi stb. módszerek és perspektívák fényében, és ez a cél kiválóan teljesült.

Kocsis László: Az igazság elméletei

L'Harmattan, Bp., 2018. 370 old., 3990 Ft

Ha e vaskos könyv borítóját látván az olvasó egy széles körű tudásanyagot megmozgató monográfiára számít, várakozása csak részben teljesül. A bevezető egy kisebb monográfiának is beillik, viszont a kötet további kétharmadát az igazsággal foglalkozó, ma már klasszikusnak tekinthető tanulmányokból összeállított szöveggyűjtemény alkotja, amely alátámasztja a szerző álláspontját: az egyetlen komolyan vehető és tartható igazságelmélet a deflacionizmus egyik változata. Márpedig a deflacionizmus igen sovány elmélet. A deflacionisták szerint az igazságnak nincs meghatározható természete, se filozófiai jelentősége, „az »igaz« használata kimerül néhány logikai-grammatikai vagy stilisztikai funkció betöltésében” (90. old.). A kötet nagy szolgálatot tesz a hazai filozófiának azzal, hogy olyan szövegeket közöl magyarul, amelyek rendkívül fontosak az igazság természetének és alapvető problémáinak megértéséhez.

A szöveggyűjteményben olvasható 11 tanulmány mindegyike XX. századi klasszikus munka. Két kivétellel megtalálhatók a Michael P. Lynch által szerkesztett *The Nature of Truth* című szöveggyűjteményben is (MIT Press, Cambridge, 2001.). A szöveggyűjtemény három tematikus részre tagolódik, követve a bevezető tanulmány gondolatmenetét: *I. Van-e az igazságnak természete? II. Igazság, jelentés és referencia: Tarski és követői; III. Deflacionizmus: Pró és kontra.*

A „bevezető” tanulmányon két, egymást támogató gondolat vonul végig. Az egyik az a meggyőződés, hogy az igazság legteljesebb és egyben legkevésbé inkohérens elméletének valamilyen deflacionizmusnak kell lennie. A másik az igazsággal kapcsolatos intuíciónk szerepéről szól, ti. hogy egyrészt az igazsággal kapcsolatos vizsgálódásaink is ezen

intuíciónak explicálásából nőnek ki, másrészt a döntő szempont az egyes elméletek értékelésekor – a belső problémákon túl – a tanulmány elején kifejtett intuíciónak való megfelelés kell legyen. Éppen ezért teszi le a voksát Kocsis László az igazság minimalista elmélete mellett, és ez adja meg az elméletek bemutatásának rendjét is. Szigorú és áttekinthető logikus érvelésének szembeűnő hiányossága azonban a gondolatmenet befejezetlensége. De előbb tekintsük át az odáig vezető utat.

Az igazság elméletei nem közvetlen folytatása a szerző korábbi könyvének, *Az igazságalkotók metafizikájának* (L'Harmattan, Bp., 2016.), bár a két könyv több kérdésben is összeér, hol átfedve, hol támogatva, de leginkább kiegészítve egymást. Az a könyv az igazságalkotókkal foglalkozott, ebben viszont az igazság természete („Mi az igazság?”) a vizsgálat tárgya, vagyis inkább az igazsághordozók (amik igazak lehetnek), mintsem az igazságalkotók (amik igazgá teszik az igazsághordozókat). Tanulmánya elején a szerző csak felvillantja az előttünk álló lehetőségeket – lehetünk szubjektivisták vagy objektivisták az igazság természetével kapcsolatban, gondolhatjuk a gondolatokat, mondatokat vagy épp a kijelentéseket olyasmiknek, amik igazak lehetnek –, de az igazi elméleti bevezető csak ezután kezdődik, a kérdéssel: „Miről és hogyan ad számot egy igazságelmélet?” Itt kapja meg az olvasó azokat az elemzési és taxonómikus szempontokat, amelyek alapján Kocsis tárgyalja – rendszerezi és kritizálja – az igazságelméleteket: szétszálazza a szubsztantív és deflációs elmélettípusokat, azt emelve ki, hogy a deflációs elméletek szerint az igazság kimerül az „igaz” kifejezés expresszív funkciójában, míg a szubsztantív elméletek az igazság más funkcióit is elengedhetetlennek tartják. Képviselőik szerint azonban e funkciókat csak akkor láthatja el az „igaz” kifejezés, ha az igazságnak valamilyen természete van. Vagyis Kocsis az elméletek bemutatását arra építi, hogy mi szerepel az igazság definíciójának jobb (*definiens*) oldalán. Ennek következtében már az elméletek tulajdonképpeni tárgyalása előtt az olvasó nyakába kapja a T-sémát („*p*” igaz akkor és csak

akkor, ha *p*, avagy „*p*” igaz $\equiv p$), és jobb is, ha ehhez már itt hozzácsózik, ugyanis a szerző az egyes elméleteket ennek a bikondicionálisnak a különböző változataival fogja jellemezni. A séma ezzel együtt jobbra illusztratív szerepet játszik, vagyis a szerző nem az igazság technikai, logikai tárgyalását kívánja megalapozni vele, a bikondicionális jobb oldalának változtatásával pusztán szemlélteti az elméletek különbözőségét.

Az igazsággal kapcsolatos intuíciónak csak a szubsztantív elméletek tárgyalásában kerülnek elő, ott viszont hangsúlyosan, mert lényegében velük motiválja a szerző a három klasszikus igazságelméletet. Mindegyik intuíció magától értetődőnek tűnik a laikusok számára, de a filozófusok szerint korántsem állnak vitán felül. Ezt mutatja az is, hogy a klasszikus szubsztantív igazságelméletek mindegyike egyetlen intuícióna épít, és legfeljebb annak következményeként engedi meg a többi intuíció igazságát.

Az igazság és a valóság viszonyával kapcsolatos intuícióna építenek a korrespondencia-elméletek („a pozíciók akkor igazak, ha megfelelnek annak, vagy korrespondálnak azzal, ahogy a világ van”).

Az igazságok más igazságokkal való ellentmondásmentességére fókuszálnak a koherenciaelméletek („az igaz pozíciók nem mondanak ellent egymásnak”).

Az igazság értékes voltát támogató intuíciónak pedig a pragmatista elméletek alapozzák meg („hasznos igaz pozíciókban hinn”).

A korrespondentisták úgy tartják, hogyha kijelentéseink megfelelnek a világnak, akkor – tekintve, hogy csak egy világ van – egyben koherensek és hasznosak is. A koherentisták szerint az biztosítja a kijelentéseink megfelelését a valóságnak, hogy nem mondanak ellent egymásnak, tehát esetükben a legvalószínűbb, hogy megfelelnek annak, ahogyan a dolgok vannak (ha vannak valahogy egyáltalán). A pragmatisták szerint pedig lényegében azok az állítások igazak, amelyekben hasznos hinnünk; a hasznos pozíciók egy világképet is konstruálnak, amelyről joggal feltételezhetjük, hogy kijelentéseink megfe-

lelnek neki. Az említett intuíciónokról még szó lesz a deflációs elméletek közötti rangsor meghatározásában.

Kocsis már itt megjegyzi, hogy „jó indokkal tartjuk a korrespondencia-intuíciónat »erősebbnek« vagy alapvetőbbnek a többinél” (35. old.). Ennek elsősorban az az oka, hogy ha pozícióink megfelelnek annak, ahogyan a világ van, akkor egyben koherensek is egymással, sőt feltehetőleg hasznosak is, hiszen csak egyetlen valóság van. Viszont fordítva ez már nem áll: ha koherensek, akkor bizonyulhatnak fikciónak is, és hasznosságuk semmiképp sem garantálja az igazságukat. Ez a rendkívül rövid érvelés minden intuitív vonzereje mellett sem igazolja azt, hogy Kocsis az érvelés további szakaszaiban lényegében kizárólag a korrespondencia-intuícióna támaszkodik. Egyfelől az érv intuitíve erősnek tűnik ugyan, de számos jól ismert probléma van vele, kezdve azzal, hogy a pozíciók és a világ természete nem látszik hasonlóknak, s ezért nehéz értelmezni egymásnak megfelelésüket, folytatva azzal, hogy a magában való világ hozzáférhetetlen a cselekvők számára, noha számukra alapvetően fontos az igazság, egészen addig, hogy a valóságnak megfelelés egy episztemikusan korlátozott változata a koherenciaelméletekből és a pragmatista elméletekből is következik. Másfelől a korrespondencia-intuíció kitüntettségének feltehetőleg mélyebb oka a szerző alapvetően és visszavonhatatlanul (tudományos) realista meggyőződése. Ezzel alapjában véve nincs baj, ám az igazságelméletek tárgylagos és taxonómikus bemutatására vállalkozó érveléstől elvárható e meggyőződés explicációja. Márpedig e meggyőződésnek köszönhető, hogy az egységes és objektív igazság fogalma uralja a tárgyalás egészét, s hogy az igazság pluralista felfogásai, illetve elméletei nem alkothatnak eléggé hangsúlyos ellenpontot a minimalizmussal szemben.

A klasszikus elméletektől a deflácionizmusig vezető gondolatmenet fő állításai: a korrespondencia-elméletek realista elköteleződésűek, a koherenciaelméletek antirealisták, a pragmatista elméletek pedig realista és antirealista vonásokat is mutatnak.

Mivel alapvető hétköznapi intuíciónk realista elköteleződést mutatnak, kizárják a koherenciaelméleteket és a pragmatista elméleteket. Am a telivér korrespondencia-elméletek sem kínálnak életképes opciót – egyrészt általános igazságelméleti indokok alapján, mint amilyen például Fregeé, aki szerint az igazság minden meghatározási kísérlete vagy körkörrössé válik, vagy végtelen regresszusbába fut (Gottlob Frege: *A gondolat*. Ford. Máté András. In: Gottlob Frege: *Logikai vizsgálódások*. Osiris, Bp., 2000. 191–217. old.), másrészt metafizikai indokok alapján, mint amilyen a tény-korrespondentista (ti. az igaz kijelentések a tényeknek felelnek meg) változatra vonatkozó Bradley-regresszus, vagy a negatív tények problémája, harmadrészt pedig – a tárgy-korrespondentista változatban – szemantikai problémák miatt. Ezért a második legjobb opciót kell választanunk, a realizmus/anti-realizmus kérdésében nem elkötelezett, technikai jellegű megközelítést, a deflacionizmust. Méghozzá egy olyan deflacionizmust, amely nemcsak koherens, de hasznosan párosítható is a (tudományos) realizmussal. Ezt találja meg Kocsis Horwich minimalista elméletében. Minimalista, amennyiben nem fogadja el, hogy az igazság csupán logikai tulajdonság volna, ugyanakkor az igazságot nem a mondatok, hanem a proposíciók tulajdonságának tekinti, ami explicit módon nem definiálható.

Ha a bemutatás kevésbé az igazságalkotás viszonyára összpontosítana, ti. arra, hogy mi(k) teszi(k) igazzá a mondatainkat vagy proposícióinkat, és inkább az igazság episztemikus megalapozhatóságát vizsgálná (ha az igazság tulajdonság, akkor tudhatunk-e ezen tulajdonság fennállásáról vagy sem), talán jobban motiválható lett volna a deflacionizmus felé tett lépés. A deflációs elméletek szerint ugyanis az igazságnak nincs sok köze ahhoz, hogy milyen a világ, sem pedig ahhoz, hogy mit is tudunk róla, vagyis nem öröklök meg a szubsztantív elméletek metafizikai és episztemológiai problémáit, mivel szerintük az igazságnak nincs is természete.

Az igazsággal kapcsolatos pluralizmus kérdése bonyolultabb ügy.

Bár mint a klasszikus szubsztantív elméletek alternatívája megjelenik a könyvben, ez sem kap kellő hangsúlyt. Kocsis a pluralizmus tárgyalását egy nyelvhasználati ténnyel kezdi: különböző diskurzusokban különbözőképpen használjuk az „igaz” kifejezést. Az ezt követő fejtegetésekben viszont már arról van szó, milyen tulajdonság lehet az igazság. Így aztán a pluralizmus lényegében a klasszikus elméletek egyfajta hibridévé korcsosul. Noha az erős és gyenge pluralizmus megvilágító erejű megkülönböztetése világosan elénk tárja az erős igazságpluralizmus tarthatatlanságát, Kocsis nem használja ki azokat a lehetőségeket, amelyek az igazság fogalmának és az igazságot meghatározó tulajdonságoknak a szétválasztásában benne rejlenek. Amennyiben az erős verziónak megfelelően az igazság fogalmát is többféleképpen gondoljuk, nem tudjuk megválaszolni a kevert következtetések problémáját, ami tulajdonképp az igazságelméleti pluralisták Frege–Geach problémája. Ha egy következtetés premisszái és konklúziója más-más igazságfogalmat alkalmaznak, mert mondjuk az egyik egy tényleíró proposíció (Ez az oroszlan éhes), a másik pedig egy értékelő (Az éhes oroszlanok kegyetlenek), akkor érvényesen sem az egyik, sem a másik igazságfogalmat használó konklúzióra nem következtethetünk (Ez az oroszlan kegyetlen). Így „az egyetlen valamirevaló megoldásnak az tűnik” (85. old.), ha az igazság fogalmával kapcsolatban monisták maradunk, és csak az igazság tulajdonságairól állítjuk, hogy többfélék. Az így motivált gyenge pluralizmust pedig Kocsis lényegében a Crispin Wright és Michael P. Lynch által javasolt *alethikus funkcionalizmussal* azonosítja (lásd Crispin Wright: *Minimalism, Deflationism, Pragmatism, Pluralism*. In: Michael P. Lynch [ed.]: *The Nature of Truth*. MIT Press, Cambridge, MA., 2001. 751–787. old., illetve Michael P. Lynch: *Truth: Truth as One and Many*. Oxford University Press, Oxford, 2009.). Ők „alapvető a priori elvekre” vagy „közhelyekre” alapozzák az igazság egységességéről kialakított intuitív minimalista elgondolásukat. Funkcionalisták,

amennyiben úgy érvelnek, hogy diskurzusról diskurzusra más és más tulajdonságok elégitik ki az igazság egységes fogalmát. Kocsis szerint az ilyen pluralizmus két megoldhatatlannak látszó feladattal szembesül:

1. meg kell adnia „az igazsággal kapcsolatos közhelyek egy kielégítő listáját” és

2. ki kell derítenie „mindent az igazság szerepét betöltő tulajdonságok természetéről” (87. old.).

Ezek a feladatok valóban nem tűnnek megoldhatónak. Mégsem ez az egyetlen módja annak, hogy igazságelméleti pluralisták legyünk a gyenge értelemben. Ahelyett, hogy egy diszjunktív igazságtulajdonságot vázolnánk fel, gondolhatjuk azt, hogy az igazság fogalma és az igazság tulajdonsága különböző természetű is lehet. Egy ilyen gyenge pluralizmus, már ami az igazság fogalmát illeti, még össze is egyeztethető a deflacionizmussal vagy a minimalizmussal, hiszen csak az igaznak levés tulajdonságát kell pluralizálni. E lehetőségre még visszatérek, előbb azonban bemutatok egy olyan pluralista elméletet, amelyet Kocsis meg sem említ: Wilfrid Sellars igazságkoncepcióját. Sellars koncepciója szignifikánsan különbözik az alethikus funkcionalizmusétól, viszont komoly hasonlóságot mutat Kocsis elköteleződéseivel. Az sem mellékes, hogy az elmúlt évtized több fikcionalista és relativista elgondolása támaszkodik Sellars meglátásaira.

Az igazság fogalma Sellars szerint nem tisztázható közhelyek segítségével. Olyan szemantikai fogalom, amely erősen kötődik a korrespondenciához, mégsem egy nyelv-világ-viszonyt ír le. A korrespondencia-intuíciónak nem ragadható meg teljes mértékben Tarski szemantikai igazságelméletével. Sellars szerint a T-ekvivalenciák (igaz, hogy a hó fehér $\equiv$ a hó fehér) az igazság egy olyan definíciójának következményei, amely szerint az igaz proposíciók helyesen, azaz a releváns szemantikai szabályoknak és a hozzájuk tartozó további információknak megfelelően állíthatók. Az 'igaz' tehát szemantikai állíthatóságot (S-asszertibilitást) jelent, és az igazság változatai megfelelnek a különböző releváns

szemantikai szabályoknak – írja Sellars (Wilfrid Sellars: *Science and Metaphysics*. Routledge & Kegan Paul, London, 1968. 100–101. old.). A kérdéses szemantikai szabályok jelentik azt a mércét, amelyen mérve helyesnek vagy helytelennek ítélnünk nyelvi tevékenységeket. Így aztán ezek nem pusztán logikai tulajdonságok, hanem a nyelvhasználatunkat pragmatikusan a minket körülvevő interszjektív világhoz kötő szabályok. Sellars inferencialista modelljében a nyelvhasználat indokok adásának és kérésének játéka, és mint ilyen, egyfajta nyelvjáték, amelynek szabályai vannak. Nyelvi megnyilatkozásaink egy része nem nyelvi történések következménye (észlelési szituációk), más részüknek nem nyelvi következményeik vannak (mások viselkedését befolyásolják), és megint más részüknek mind a következményeik, mind az előzményeik nyelvi. Ha egy mondatra az igazságpredikátumot alkalmazzuk, akkor azt mondjuk voltaképp, hogy az az ideális nyelvi viselkedés az adott szituációban.

Sellars szerint ennek megfelelően létezik egy minden mondatra alkalmazható, általános értelmű igazság: mindegyik releváns szabályokhoz igazodó ideális nyelvi viselkedés. Ebben az értelemben az „igaz” metanyelvi predikátum elsődleges funkcióját a T-sémák mentén végezhető következtetések ragadják meg. Ez lényegében nem más, mint a deflacionisták által is elismert egységes igazságfogalom. A helyességért felelős konkrét szabályok már az adott diskurzustól függenek, ami azonban nem vezet egyfajta diszjunktív metafizikai tulajdonsághoz, hanem sokkal inkább – a

pragmatisták hasznosságra alapuló megközelítésének megfelelően – egy empirikusan értelmes nyelv esetében valamiféle megfelelést is magában foglal a T-sémákon kívül. Ezt Sellars a leképezés (*picturing*) fogalmával ragadja meg. Ennek alapján elmondható, hogy a klasszikus szubsztantív elméletekkel nem kizárólag a deflacionizmus alternatívája állítható szembe, mint Kocsisnál, hanem egy olyan pluralizmus is, amely lényegileg különbözik az alethikus funkcionálizmustól.

Kocsis legfőbb érve a minimalizmus mellett az, hogy Horwich elmélete megőrzi az igazsággal kapcsolatos intuíciónkat (pontosabban a korrespondencia-intuíciónkat). Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy ugyanezt ígéri a sellarsi pluralista/relativista elmélet is. Ahogyan Horwichnál a minimalizmus, Sellarsnál az inferenciaszabályok adnak számot az igazság egységes használatáról. Horwich minimalista elméletét a jelentés egy használatelméletével támogatja meg, mely expliciten is konvencionális normákon alapul. De amíg a minimalizmus esetében a világtól való függést egy külön elméletnek kell biztosítania az igazságalkotásról, addig Sellarsnál ezt általánosan megteszik azok a gyakorlatok, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a nyelvhasználaton kívüli (nem-következtetési) világhoz. Ennek a helyességnek csak egy speciális esete az, amikor az empirikus világtól való függést kell biztosítanunk, és Sellarsnál pontosan erre szolgál a leképezés.

Ennyiben Kocsis végkövetkeztése nem az egyedüli lehetséges konklúzió. Elfogadhatjuk, hogy a szubsztantív elméletek tarthatatlan-

sága miatt el kell vetnünk az igazság valamilyen valódi tulajdonságként való meghatározását, és meg kell elégednünk logikai tulajdonságként való azonosításával, viszont ki kell egészítenünk azt a valóságtól való függés valamilyen elméletével. Azonban nemcsak az igazság elméletének és az igazságalkotás elméletének elválasztásával oldható meg ez a feladat.

A bevezető tanulmány végére érve, a gondolatmenet minden plauzibilitása és világossága ellenére hiányzik valamilyen „igazi” befejezés. Inkább csak további kifejtés ígéretként értelmezhető az utolsó bekezdés, amelyben a szerző az igazságelméletek és az igazságalkotás-elméletek szétválasztásának lehetőségéről szólva felveti, hogy a *mi az igazság?* kérdésében úgy is lehetünk deflacionisták, hogy közben a *mi teszi igazzá a proposíciókat?* kérdésében egy szubsztantív elmélet mellett kötelezzük el magunkat. Valóban lehetnek jó indokaink arra, hogy ne tartsuk az igazságalkotás-elméleteket igazságelméleteknek is, ám igencsak vitatható a Kocsis által alkalmazott lépés: azért szabaduljunk meg minden metafizikai kolonctól az igazság természetére vonatkozó meggyőződésünkben, hogy aztán az igazságalkotás metafizikájával mindent visszahozzuk. Ha azonban Kocsis László a mesebeli okos lány, aki fel is öltözött, meg nem is, jött is, meg nem is, hozott is ajándékot, meg nem is, akkor neki is megoldhatatlan, egyben értelmetlen kérdésnek kell tartania az igazság természetére irányuló kérdést, amit válaszadás helyett csak furfangosan kikerülni lehet: az igazság nem valódi tulajdonság, de mégis az.

PETE KRISZTIÁN